

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Rood noch oranje: de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos, 1870-1914

Worp, B.J.T. van de

Citation

Worp, B. J. T. van de. (2022, March 2). *Rood noch oranje: de sociale strijd van de Nederlandse marinematroos, 1870-1914*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3277931>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3277931>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4 | ‘Wij willen mensch worden’

Het streven naar lotsverbetering in de praktijk

Inleiding

De aanleiding voor de oprichting van de Matrozenbond was volgens oud-matroos Meijer ‘de volkomen verwaarlozing van de geestelijke, materiële en sociale belangen van het personeel, verergerd door een volkomen verouderd systeem van tucht en discipline’.¹ Daarmee vatte hij een reeks grieven kernachtig samen. Op allerlei terreinen leefde er ontevredenheid, de diversiteit aan klachten was groot.² Sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw waren er nauwelijks sociale hervormingen meer doorgevoerd. De oprichters en leden van de bond waren er dan ook algemeen van overtuigd dat de positie van schepelingen dringend verbetering behoeft. In dit hoofdstuk komt het streven naar lotsverbetering aan de orde aan de hand van vijf thema’s. Achtereenvolgens zijn dat de traktementsregeling, het weduwen- en wezenpensioen, de rechtspositie, de alcoholproblematiek en het kiesrechtvraagstuk. De Matrozenbond schroomde niet om namens de varengasten duidelijke eisen te stellen en suggesties voor constructieve verbeteringen aan te dragen. In eerste instantie lijken verschillende van deze kwesties evident. Schepelingen wilden eenvoudigweg een hoger soldij ontvangen, zekerheid voor hun nabestaanden hebben en hun rechtspositie verbeteren. Minder vanzelfsprekend was het dat zij uit eigen beweging de drankproblematiek onder het personeel wilden beslechten en stredden voor de invoering van algemeen kiesrecht. Wie echter verder kijkt dan deze eisen op zichzelf, zal ontdekken dat dieperliggende motieven hieraan ten grondslag lagen, die soms meer, soms minder expliciet werden verwoord.³ De door de matrozen aangedragen argumenten en de gebezigde bewoordingen laten namelijk zien *waarom* het scheepsvolk naar lotsverbetering streefde. Wat stond de manschappen eigenlijk voor ogen? Op welke wijze probeerden zij hun standpunt inhoudelijk vorm te geven? Hoe probeerden zij het belang hiervan duidelijk te maken, zowel naar de eigen leden als naar de politiek? En hoe reageerden de (marine)autoriteiten daarop? Daarover gaat dit hoofdstuk.

De traktementsregeling herzien

Voor de leiding van de Matrozenbond was loonsverhoging één van de belangrijkste speerpunten. Reeds in het eerste strijdprogramma viel te lezen dat de bond streefde naar een ‘herziening der tractementsregeling’, al bleef het in eerste instantie onduidelijk hoe

die herziening precies vorm zou moeten krijgen.⁴ De ontevredenheid over de bestaande soldijregeling, zoals die zich omstreeks de eeuwwisseling manifesteerde, was begrijpelijk. Na 1875 deden zich namelijk geen ingrijpende veranderingen in deze regeling voor, tot 1909 bleef het vaste maandelijks soldij ongewijzigd.⁵ Dat het netto-inkomen van de manschappen desondanks steeg, was te danken aan een uitgebreid stelsel van toelages en gratificaties (zie hoofdstuk 2). Al deze aanvullingen op het standaardtraktament konden niet verhinderen dat de lonen bij de marine geen gelijke tred hielden met de gages binnen de koopvaardij. Een bevaren matroos bij de Koninklijke Nederlandsche Stoomvaart Maatschappij (KNSM) verdiende aan het begin van de twintigste eeuw aanzienlijk meer dan een ervaren marinematroos. Waar de eerste 38 gulden per maand beurde, ontving een matroos eerste klasse gemiddeld genomen 28 gulden, althans wanneer hij beschikte over het certificaat van goed gedrag én in het bezit was van het brevet van kanonnier.⁶ Wanneer het loonpeil van de matrozen wordt vergeleken met dat van arbeiders aan wal, dan blijkt eveneens een verschil in loonbeweging. Tussen 1870 en 1910, zo heeft economisch-historicus J.A. de Jonge berekend, steeg het gemiddelde loonniveau van de fabrieksarbeider 50 tot 70%. Hij schatte het maandloon op 40 à 45 gulden.⁷ Het was duidelijk dat de salarissen bij de marine deze algemene loonstijging niet weerspiegelden. Sterker nog: het reële inkomen daalde, eenvoudigweg omdat de prijzen van de belangrijkste levensmiddelen tussen 1900 en 1910 met maar liefst 17 procentpunt stegen.⁸

Het is opmerkelijk dat de Matrozenbond zich aanvankelijk niet van deze argumenten bediende toen hij in februari 1900 zijn eis voor loonsverhoging voor het eerst aanhangig maakte bij de minister van Marine. In een keurig opgesteld verzoekschrift pleitte het hoofdbestuur voor een standaardtraktament van 26 gulden voor matrozen eerste klasse en een bijbehorende vijfjaarlijkse verhoging van 2 gulden. De bond probeerde zijn eis zorgvuldig te onderbouwen. Met behulp van het voorbeeld van een denkbeeldig gezin, bestaande uit man, vrouw en twee kinderen, trachtten de opstellers inzichtelijk te maken wat de inkomsten waren en welke uitgaven een gezin zoal moest doen. Uit de toegevoegde balans viel af te leiden dat het maandelijks inkomen van een matroos eerste klasse ontoereikend was om vrouw en kinderen te kunnen onderhouden. Feitelijk was het salaris toegespitst op het leven van een vrijgezel.⁹ Met dit voorbeeld meenden de voor mannen een goed argument in handen te hebben om de marineleiding het belang van loonsverhoging te doen inzien. Hoewel het hier in essentie een financiële eis betrof, was de impliciete boodschap helder: de Nederlandse staat diende marinematrozen niet alleen als werknemer te beschouwen, maar eveneens te erkennen als echtgenoot en vader. Of anders gezegd: de staat behoorde een soldijregeling te bekostigen die hen in de gelegenheid stelde een gezin te vormen en te onderhouden.

Over herziening van de vaste soldijen dacht de minister duidelijk anders. Hij antwoordde dat 'bij voortduring op de belangen van het geheele personeel der Koninklijke Nederlandsche Zeemacht wordt gelet, doch dat de gewenschte veranderingen niet konden geschieden'.¹⁰ Daarmee moest de Matrozenbond het doen, ware het niet dat Staalman de inhoud van het verzoekschrift tijdens de behandeling van de marinebegroting voor

het jaar 1901 alsnog ter sprake bracht. De afgevaardigde uit Den Helder hield minister Röell voor dat de marine gebaat was bij gehuwd personeel. Omdat de 'moraliteit' van gehuwden doorgaans beter was dan die van ongehuwden, riep hij de bewindsman op het voorstel inzake loonsverhoging nog eens ernstig in overweging te nemen, zodat er voor de matrozen geen financiële belemmeringen zouden bestaan om in het huwelijk te treden.¹¹ Daartoe bleek de minister echter niet bereid. 'Het traktement der matrozen is voldoende', antwoordde hij bot. Er bestond naar zijn overtuiging geen enkele reden de lonen te verhogen. Verschillende argumenten moesten die stellingname bekrachtigen. Allereerst was hij van mening dat de huidige lonen vergeleken met vroeger een acceptabel niveau hadden bereikt. Daarnaast waren door middel van allerlei toelages extra inkomsten te verdienen. Verder luidde zijn repliek dat de zeemacht gratis voeding en huisvesting verstrekke, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de koopvaardij en fabrieksarbeiders aan wal. Om een eerlijke vergelijking te kunnen maken, zou een schepeling de kosten daarvan – en die bedroegen al snel 11,50 gulden per maand – bij zijn soldij moeten optellen. Bovendien irriteerde het hem dat de pleitbezorgers van een loonsverhoging weinig rekening hielden met de Nederlandse schatkist. De staat kon onmogelijk vrouw en kinderen gaan onderhouden, zo hield hij de Tweede Kamer voor.¹²

Röells opvolger als minister van Marine, viceadmiraal G. Kruys, verkondigde een jaar later exact hetzelfde standpunt. Wel gaf hij het scheepsvolk enige hoop door een 'kleine' loonsverhoging voor matrozen eerste klasse in het vooruitzicht te stellen. Blijkbaar voelde hij aan dat de eis van de Matrozenbond te billijken was. Het duurde evenwel tot 1904 voordat invulling werd gegeven aan deze belofte. In dat jaar introduceerde minister Ellis – Kruys was intussen overleden – de zogeheten periodieke verhoging. Matrozen eerste klasse die vier jaar aaneengesloten in hun klasse hadden gediend en ouder waren dan 25 jaar, ontvingen voortaan een maandelijks toelage van 4 gulden. Dat bedrag verdubbelde wanneer zij nog eens vier jaar in deze rang dienden en in bezit waren van het certificaat van goed gedrag.¹³ De logica achter de periodieke verhoging was betrekkelijk eenvoudig. De minister erkende ruiterlijk dat het hem niet ging om een loonsverhoging als zodanig. Hij had de verhoging hoofdzakelijk in het leven geroepen 'om de matrozen, op wie men prijs stelt, voor de marine te behouden'.¹⁴ Daarmee had de periodieke verhoging, evenals de in hoofdstuk twee besproken hervormingen, een duidelijk doelmatigheidsoogmerk en diende zij niet anders dan om ervaren matrozen aan te moedigen een nieuw dienstverband te tekenen en het nog altijd grote personeelsverloop een halt toe te roepen. De rang van matroos eerste klasse was namelijk pas te bereiken op 21-jarige leeftijd, wat zoveel betekende dat de eerste periodieke verhoging op zijn vroegst te behalen viel wanneer een matroos 25 jaar oud was en de tweede verhoging op het moment dat hij 29 jaar werd, niet toevallig precies het tijdstip waarop het eerste dienstverband was verlopen.¹⁵ Reeds binnen een jaar onderging de regeling een belangrijke wijziging. Voortaan zou de periodieke verhoging worden toegekend na achtereenvolgens drie en zes jaar dienst; verder was de regeling eveneens van toepassing op de matrozen tweede klasse.¹⁶

In wezen ging het hier om een verbetering die tendeerde naar het voorstel dat de Ma-

trozenbond zelf in 1900 had gedaan. Dat de regeling desondanks niet tot tevredenheid stemde, had te maken met de extra voorwaarde die de minister stelde alvorens de verhoging mocht worden toegekend. Behalve te voldoen aan de gestelde dienstitijd, behoorde de schepeling eveneens een certificaat van goed gedrag te bezitten. En daar lag nu precies het bezwaar voor de Matrozenbond. De in 1904 aangepaste verordeningen bepaalden dat de commandant het certificaat voortaan alleen mocht uitreiken aan diegenen die van 'bijzonder goed en in alle opzichten militair gedrag' blijk gaven. Tevens beschikte hij over de bevoegdheid het getuigschrift te ontnemen bij 'berispelijk gedrag' in het algemeen en bij 'onmilitair gedrag' in het bijzonder.¹⁷ Maar wat diende precies onder onberispelijk en onmilitair gedrag worden te verstaan? Er bestonden geen officiële richtlijnen en de praktijk leerde dat commandanten 'onmilitair' gedrag verschillend interpreteerden. Het leidde hier en daar tot onverkwikkelijke voorvallen. Soms werden 'allerlei nietige redenen' opgegeven om de toekenning van het certificaat te weigeren, bijvoorbeeld om het enkele feit dat een matroos actief was binnen de Matrozenbond, zoals in het geval van matroos K. Koster. Naar verluidt was hij een 'goed matroos', maar tegelijkertijd een 'slecht militair'. Ondanks een lange staat van dienst was hem de eerste noch de tweede periodieke verhoging toegekend en als gevolg daarvan liep hij een hoger inkomen mis, beweerde *Het Anker*.¹⁸ In hoeverre deze verwijten correspondeerden met de werkelijkheid valt helaas moeilijk na te gaan. Hoe dan ook, schepelingen vreesden met deze maatregel aan de willekeur van hun commandant te zijn overgeleverd. De hoogte van hun inkomen hing immers in belangrijke mate af van diens beslissing.¹⁹ Juist deze afhankelijkheid van de commandant stelden de matrozen steeds minder op prijs, zij wilden het liefst een zo autonoom mogelijk leven leiden.

Zoals gezegd behoorde het onderhandelen over de arbeidsvoorwaarden niet tot de mogelijkheden van de marinebonden. Het enige middel waardoor zij hun wensen kracht konden bijzetten, was het versturen van verzoekschriften. In de regel maakten deze weinig indruk, de minister schoof ze veelal terzijde. Er was meer nodig om de marineleiding van de noodzaak van loonsverhoging te overtuigen. Om die reden besloot het hoofdbestuur van de Matrozenbond in 1907 vragenlijsten te verspreiden onder zijn leden en te inventariseren in hoeverre het standaardtraktement van matrozen toereikend was om bijvoorbeeld een gezin te onderhouden.²⁰ 'De wetenschap, hoe groot gemiddeld de behoeften in een matrozengezin zijn, is beslist nodig om eventueel aan te toonen, wat we zo dikwijls hebben beweerd, n.l. dat de traktementen over 't algemeen te laag zijn', lichtte administrateur Michels toe in het *Correspondentieblad*.²¹ Het enquêteonderzoek, waaraan uiteindelijk 1133 matrozen hun medewerking verleenden, bracht een aantal verrassende en minder verrassende zaken aan het licht. Zo verbaasde het niet dat 90% van de ondervraagden zijn traktement als 'beslist onvoldoende' beschouwde om in het levensonderhoud te voorzien. Het onderzoek maakte echter ook duidelijk dat de soldij als een belemmering werd ervaren om in het huwelijk te treden: slechts 10% van de respondenten was gehuwd. De Jannen stelden het huwelijk liever uit tot het moment dat zij wat meer geld verdienden. Desgevraagd gaven zij aan dat het on-

regelmatige leven en het verblijf in het buitenland eveneens redenen waren om van een huwelijk af te zien. Matrozen trouwden op voor die tijd relatief late leeftijd, gemiddeld genomen waren zij tussen de 26 en 27 jaar oud. Een interessant gegeven was verder dat in bijna 80% van de gezinnen de moeder werkte om het inkomen van haar echtgenoot aan te vullen. Met het inkomen van de matroos alleen konden gezinnen niet of nauwelijks rondkomen. Op basis van een zorgvuldige berekening beweerde de Matrozenbond dat een minimum-soldij van 40 gulden nodig was voor een gehuwd man om zijn gezin te kunnen onderhouden.²²

Deze onderzoeksresultaten maakten een kwantitatieve onderbouwing voor loonsverhoging mogelijk. De verzamelde gegevens lieten immers zien dat deze eis niet was gebaseerd op willekeur of onredelijkheid, maar op de noodzakelijke levensbehoeften van het scheepsvolk. Cijfers gaven aan standpunten een ‘wetenschappelijke’ onderbouwing, de marineleiding kon deze niet zomaar negeren. Idealiter zou het onderzoek haar op andere gedachten kunnen brengen of op zijn minst een publiek debat op gang brengen.²³ In het verzoekschrift dat de Matrozenbond naar aanleiding van het enquêteonderzoek verzond, noemde het hoofdbestuur drie argumenten die loonsverhoging moesten legitimeren. In de eerste plaats deden de opstellers een moreel appel op de minister en de Tweede Kamer. Zij schreven ‘dat een eventuele verhoging zeer ten nutte van de Marine zelf zal komen, omdat daardoor het cijfer van de gehuwde schepelingen belangrijk zal stijgen, wat het zedelijk gehalte en in ’t algemeen een goed gedrag zeer ten stade komt, terwijl, meer dan tot nu toe, de schepelingen zullen reëngageeren en in hun tweede dienstverband komen’.²⁴ Het hoofdbestuur gaf er blijk van de belangen van de dienst niet uit het oog te verliezen en wees er uitdrukkelijk op dat de marineorganisatie in haar geheel van een betere soldijregeling zou profiteren. In het onderzoek was gebleken dat het percentage gehuwden steeg naarmate het maandelijkse inkomen van de zeeman toenam. Volgens eigen berekeningen zou het aantal gehuwden tot wel 50% van het gehele matrozenbestand kunnen stijgen en dat was natuurlijk winst.²⁵ Op die manier kon tegelijkertijd de volgende vicieuze cirkel worden doorbroken: dankzij de lage lonen bleven veel schepelingen ongehuwd, hun losbandige levensstijl leidde ertoe dat geslachtsziekten aan de orde van de dag waren, wat op haar beurt weer de ‘validiteit’ van het vlootpersoneel aantastte. De marineleiding diende volgens de bond daarom ‘alle oorzaken, die aanleiding tot ziekte en verzwakking van het personeel zijn’ uit de weg te ruimen.²⁶ Het tweede argument luidde dat veel gehuwde schepelingen nauwelijks van hun inkomen konden rondkomen en daardoor armoede leden. Dat paste volgens de bond niet bij goed werkgeverschap. Ten slotte had vergelijkend onderzoek aan het licht gebracht dat het loon van marinematrozen ver achterbleef bij dat van collega’s op de koopvaardij.²⁷ Ook hier was de boodschap helder: marinematrozen werden voor hun werkzaamheden onderbetaald en zouden overeenkomstig zeevarenden in andere sectoren moeten worden beloond.

Het in augustus 1907 verzonden verzoekschrift vond een gewillig oor in de Tweede Kamer. Niet alleen Hugenholtz, maar ook Kamerleden van andere partijen verwezen er

tijdens de begrotingsbehandeling expliciet naar. Zij waren evenals de Matrozenbond van mening dat de schepelingen over voldoende inkomen moesten beschikken om een gezin te onderhouden. Verder meenden zij dat de lonen niet te veel bij de koopvaardij mochten achterblijven.²⁸ Opnieuw sputterde de bewindsman van Marine tegen. Hij antwoordde dat, wanneer hij matrozen eerste klasse loonsverhoging zou geven, hij veranderingen in alle rangen moest aanbrengen, wilde hij het onderlinge verband tussen de lonen van 'minderen' en onderofficieren laten bestaan, en dat kostte al gauw een hele duit. Tevens was hij van mening dat het huwelijk bij een eventuele traktementsherziening buiten beschouwing moest blijven. 'Aanmoediging van het huwelijk moge in sommige opzichten aanbeveling verdienen, onmiskenbaar heeft het gehuwd zijn van het personeel ook zijne eigenaardige bezwaren voor den dienst.'²⁹ Een hoger soldij voor gehuwden zou snel kunnen leiden tot 'een premie op het sluiten van een huwelijk', zo stelde hij, terwijl huwelijken het verloop alleen maar hielpen bevorderen.³⁰ Ten slotte achtte hij een vergelijking met de koopvaardij onjuist. Marinematrozen verdienden weliswaar minder gage, maar hadden tegelijkertijd meer bestaanszekerheid en profiteerden van voordelen die niet voor koopvaardijmatrozen golden, zoals vrije voeding, verlofmogelijkheden en het recht op pensioen. Toch wilde hij een algemene traktementsherziening ernstig overwegen, al geloofde hij niet dat loonsverhoging voor minder verloop zou zorgen.³¹

Op het Departement van Marine drong intussen het besef door dat de bestaande loonregeling onhoudbaar was geworden. In 1909 kwam minister Wentholt de schepelingen enigszins tegemoet door voortaan een wekelijkse uitbetaling van de soldijen in te voeren. Tot die tijd was het gebruikelijk om dat eenmaal per maand te doen. Om het administratieve beheer niet verder te compliceren, besloot hij voortaan met daglonen te gaan rekenen. De minister presenteerde deze herziening als een traktementsverhoging, maar in werkelijkheid bleef de stijging tot enkele centen beperkt (zie tabel 3). De belangrijkste verandering was de invoering van de derde periodieke verhoging voor matrozen eerste klasse, die op zijn vroegst op dertigjarige leeftijd kon worden geïncasseerd. De minister hoopte daarmee de toeloop te vermeerderen en ervaren schepelingen voor de marine te behouden.³² Een wezenlijke herziening omvatte de soldijregeling dus niet. *Het Anker* noemde de maatregelen dan ook 'zuinig'. Desalniettemin werd de kleine verbetering door redacteur Verstegen op het conto van de bond geschreven. 'Het was verleden jaar de Matrozenbond, die, na een bestudeering van het traktementsvraagstuk, de uitkomsten daarvan in verband bracht met het groote verloop en daardoor èn Kamerleden èn Minister zóó wist te doordringen van de noodzakelijkheid eener traktementsherziening, dat de thans voorgestelde daarvan als een gevolg is te beschouwen', beweerde hij.³³ Hoe het ook zij, de politiek kon de financiële nood van de varens gasten niet langer negeren.

In reactie op de nieuwe traktementsregeling zette de bond in 1910 opnieuw vragenlijsten uit onder de leden. Uit het grote aantal teruggezonden vragenlijsten mag worden afgeleid dat verbetering van de salarissen voor veel schepelingen een belangrijk thema

vormde. Ruim 2000 schepelingen namen deel aan het onderzoek, onder wie 1106 matrozen, 696 mariniers en 269 stokers. De resultaten kwamen in grote lijnen overeen met die van drie jaar geleden. Ruim 95% van de schepelingen achtte zijn soldij onvoldoende.³⁴ De voornaamste kritiek van de bond luidde nu dat ‘een behoorlijk tractement pas op betrekkelijk ouden leeftijd wordt behaald’.³⁵ Opnieuw werd gewezen op de noodzaak van een hoger standaardloon, zodat schepelingen in staat waren te huwen en een gezin te onderhouden. In tegenstelling tot het onderzoek van 1907 bestond nu de mogelijkheid vergelijkingen te maken tussen matrozen, mariniers en stokers. Het viel op dat stokers, die doorgaans op latere leeftijd dan matrozen en mariniers in dienst kwamen én een hoger standaardsoldij genoten, gemiddeld genomen langer in dienst bleven. Daaraan verbond administrateur Michels de conclusie dat, wanneer de marineleiding matrozen voor de dienst wilde behouden, zij een hoger traktement in het vooruitzicht behoorde te stellen.³⁶ Het onderzoek maakte verder duidelijk dat de extra periodieke verhoging per saldo niet tot meer re-engagements had geleid. Hoewel matrozen en mariniers hetzelfde basissoldij verdienden, werden de laatsten ten opzichte van de eersten achtergesteld omdat verschillende toelages niet voor hen golden.³⁷ Tot slot werd opnieuw de vergelijking met de koopvaardij gemaakt. De strekking was duidelijk: schepelingen kregen bij de marine niet betaald naar de werkzaamheden die zij verrichtten.

Omstreeks 1911, het jaar waarin de Bond voor Minder Marine-Personeel zijn onderzoeksresultaten uiteindelijk presenteerde, intensiverde de kritiek op de bestaande loonregeling. Hiervoor bestonden verschillende redenen. Het waren nu vooral de onderofficieren die van zich lieten horen, zij voelden zich achtergesteld ten opzichte van hun ranggenoten bij de landmacht, waar men wel tot een loonsverhoging was overgegaan.³⁸ Daarnaast lieten de gevolgen van de inflatie zich steeds meer gevoelen. Met het oog op de gestegen prijzen van allerlei levensmiddelen pleitte de SDAP bij monde van W.P.G. Helsdingen in 1911 tevergeefs voor een verhoging van de salarissen van ambtenaren en militairen. Zijn motie werd echter verworpen.³⁹ Teleurstellend was eveneens dat de minister, na een eerdere toezegging, niet bereid bleek een duurtetoeslag te verstrekken aan vrijwillig dienende militairen die jaarlijks minder dan 1000 gulden verdienden.⁴⁰ Toch kwam minister Wentholt enigszins tegemoet aan de bestaande bezwaren. In reactie op de aangenomen motie van het antirevolutionaire Kamerlid L.F. Duymaer van Twist, die het wenselijk achtte dat gehuwde schepelingen zoveel als mogelijk thuis de maaltijd zouden nuttigen, riep de minister een voedingstoelage in het leven, bedoeld als een tegemoetkoming voor eenieder die niet gebruik maakte van de scheepsvoeding.⁴¹ Het was een maatregel tegen de zin van de minister, die de aangenomen motie ‘zinloos’ noemde en meende ‘dat onder de vlag “bevordering van het gezinsleven” in werkelijkheid positieverbetering wordt bedongen’. Desondanks voerde hij de motie uit, in de hoop dat de discussie voor een algemene loonsverhoging voorlopig van tafel zou verdwijnen, schreef hij in een interne nota.⁴² *Het Anker* berekende dat het inkomen dankzij deze regeling gemiddeld genomen met 30 gulden per jaar steeg.⁴³

De invoering van een huwelijkstoelage

Een daadwerkelijke herziening van het loonstelsel kwam uiteindelijk pas in 1913 tot stand. Interimminister Colijn bleek bereid tot het doen van concessies en riep in mei 1912 een commissie in het leven die moest onderzoeken of de lonen van onderofficieren en minderen nog wel toereikend waren. Daarbij, zo luidde de opdracht, was het wenselijk dat de commissie de verschillende ingediende verzoeken om 'positie- en lotsverbetering' nauwkeurig zou overwegen.⁴⁴ De commissie, onder leiding van kapitein-luitenant-ter-zee J.J. Oudemans, ging voortvarend te werk. Na uitvoerig gesproken te hebben met verschillende betrokkenen, onder wie twee matrozen, publiceerde zij eind oktober een uitvoerig rapport. In het eerste deel daarvan formuleerde de commissie een drietal algemene uitgangspunten van wat in haar ogen billijk mocht heten. Allereerst diende de nieuwe soldijregeling uniform te zijn. Het grote aantal dienstvakken, met daarbinnen verscheidene rangen en standen, had tot een ingewikkeld en bijzonder gedifferentieerd loonstelsel geleid. Onder de onderofficieren en schepelingen telde men al een kleine vijftig classificaties, waarbij de Marine-Stoomvaartdienst en het Korps Mariniers nog niet eens waren meegerekend.⁴⁵ De commissie besloot het loonstelsel om die reden te vereenvoudigen en zoveel mogelijk gelijk te trekken. Alleen om zogeheten 'utiliteitsmotieven' mochten de lonen in bepaalde dienstvakken afwijken van de vastgestelde richtlijnen, bijvoorbeeld vanwege een tekort aan personeel. In de tweede plaats wenste de commissie het stelsel van periodieke verhogingen te handhaven. Voor de onderofficieren was deze verhoging gebaseerd op het totale aantal dienstdoende jaren, maar voor schepelingen telde slechts het aantal dienstjaren dat zij in de huidige klasse hadden doorgebracht. In de derde en laatste plaats achtten de commissieleden het billijk dat gehuwde schepelingen een hoger loon zouden ontvangen dan hun ongehuwde collega's, zodat financiële bezwaren geen belemmering vormden voor het aangaan van een huwelijk.⁴⁶

Op basis van deze uitgangspunten ontwikkelde de commissie een nieuwe soldijregeling. De vaste dagelijkse soldij, sindsdien ook wel standssoldij of het aanvangssalaris genoemd, werd voor vrijwel elke functie verhoogd. Een matroos eerste klasse ging er 10 cent per dag op vooruit, een matroos tweede klasse 5 cent en een derdeklasser 3 cent. De belangrijkste wijziging was ontegenzeggelijk de invoering van de huwelijkstoelage. De commissie berekende dat een gehuwd matroos eerste klasse na zes jaar dienst – normaal gesproken was hij dan 27 jaar – ten minste 9 gulden per week, oftewel 1,30 gulden per dag zou moeten verdienen om een gezin te kunnen onderhouden. Zij besloot echter niet de standssoldij op die hoogte te stellen, maar gehuwde schepelingen naast het aanvangssalaris een vergoeding van 25 cent per dag in het vooruitzicht te stellen. Omdat de commissie het bezwaarlijk vond dat schepelingen op te jonge leeftijd in het huwelijk traden, zou de huwelijkstoelage pas worden toegekend wanneer de betrokkene de leeftijd van 27 jaar had bereikt en minstens de rang van matroos eerste klasse bekleedde.⁴⁷ Die leeftijd zou later op aandringen van de Tweede Kamer worden teruggebracht tot 25 jaar. Zo werden aan de huwelijkstoelage duidelijke voorwaarden gesteld. Dit alles betekende dat ongehuwde matrozen een lager salaris ontvingen dan gehuwde matrozen.

Tabel 3 Het aanvangssalaris per maand van verschillende rangen binnen de Koninklijke Marine uitgedrukt in guldens, 1854-1913.

	1854	1875	1909 ²	1913
Korporaal ³	22	25	30,42	34,5
Matroos eerste klasse	18	22	22,81	25,9
Matroos tweede klasse	15	18	18,25	19,8
Matroos derde klasse	11	14	14,29	15,2
Lichtmatroos	8	10	10,04	10,04
Jongen	6	8	8,21	8,2

De invoering van de huwelijkstoelage riep zowel instemmende als afkeurende reacties op. De Algemeene Bond van Onderofficieren, waarvan driekwart van de aangesloten leden gehuwd was, oordeelde opvallend positief over de nieuwe regeling. Dat gold niet voor de Bond van Korporaals en de Bond voor Minder Marine-Personeel, die ronduit ontevreden waren met de toelage. Het was allereerst teleurstellend dat de minister een commissie had samengesteld, bestaande uit vijf officieren, drie onderofficieren en een korporaal. Daarnaast was het pijnlijk dat de benoemde onderofficieren en korporaal hun bond representeerden, terwijl de manschappen, verenigd in verreweg de grootste onder de marinebonden, geheel buiten de commissie waren gelaten en zich derhalve niet vertegenwoordigd voelden.⁴⁸ Verder stelde de soldijregeling ook inhoudelijk teleur. De Bond voor Minder Marine-Personeel en zijn voorganger hadden sinds 1901 gepleit voor een standaardloon dat voldoende was om vrouw en kinderen te onderhouden. De huwelijks-toelage daarentegen bevorderde de ongelijkheid. 'Die toelage schept een onbillijkheid, onder gelijke diensten presteerende schepelingen en wordt nergens in de maatschappij aangetroffen', oordeelde *Het Anker*.⁴⁹ De redactie vond het onterecht dat een salarisverhoging aan het huwelijk werd verbonden, terwijl 90% van de varens-gasten ongehuwd was.⁵⁰ Een zuiver standpunt zou zijn 'dat op zekeren leeftijd gekomen, *elke* schepeling een salaris moet hebben, dat hem instaat stelt te kunnen huwen'.⁵¹ Bovendien kwam met de invoering van de huwelijkstoelage het voedingsgeld te vervallen, wat per saldo betekende dat schepelingen erop achteruitgingen.⁵² Feitelijk was de huwelijkstoelage een sigaar uit eigen doos.

De regeling had zonder meer iets merkwaardigs. Op basis van het commissierapport concludeerde Colijn dat toelagen als 'beloeningen voor bijzondere bekwaamheid of vaardigheid' dienden te worden beschouwd, 'welke de schepelingen zich slechts door eenige bijzondere inspanning eigen maken en welke niet van hen, uit hoofde van hun rang of kwaliteit kan worden geëischt'.⁵³ De huwelijkstoelage daarentegen werd niet toegekend

op basis van de geleverde prestatie en ondermijnde derhalve bij voorbaat één van de geformuleerde uitgangspunten.⁵⁴ 'Vast staat, dat deze premie overal wordt toegepast, niet uit eerbied voor het huwelijk, maar om goedkoop uit te zijn', oordeelde Michels.⁵⁵ *Het Anker* becijferde dat de soldijverhoging van 4760 'mindere' schepelingen 138.000 gulden kostte, tegenover 537.000 gulden voor slechts 3138 (onder)officieren. Die cijfers maakten in zijn overtuiging duidelijk dat de prioriteit van de marineleiding niet lag bij het lagere personeel.⁵⁶ Desondanks nam Colijn de aanwijzingen van de commissie over en stemde zowel de Tweede als Eerste Kamer met het wetsvoorstel in – de wet trad per 1 juli 1913 in werking. Evenals in 1907 en 1910 deed administrateur Michels onderzoek naar de perceptie van de verbeteringen. Hoewel 'slechts' 1525 schepelingen de moeite namen de vragenlijst in te vullen, schetsten de resultaten hetzelfde beeld als in de voorgaande jaren. Blijkbaar, zo concludeerde Michels, toonde een groot deel van de gehuwde leden zich tevreden met de toelage en dat verklaarde de verminderde belangstelling voor het onderzoek. Het percentage gehuwden dat meedeelde aan het onderzoek lag inderdaad aanmerkelijk lager dan in 1910.⁵⁷ De enquête wees uit dat 83,5% van de respondenten de huwelijkstoelage als onbillijk ervoer. Onder degenen die de vergoeding wel billijk achtten, bevonden zich niet toevallig voornamelijk gehuwde respondenten.⁵⁸ Volgens de Bond voor Minder Marine-Personeel bleef er, ondanks alle veranderingen, genoeg reden bestaan om voor een eerlijke, rechtvaardige soldijregeling te blijven pleiten. Een lang bestaande de huwelijkstoelage overigens niet: in 1919 werd zij op aandringen van een staatscommissie afgeschaft.⁵⁹

Dankzij een combinatie van factoren, zoals de toegenomen inflatie, de onvrede onder het personeel en de druk om personeel in dienst te houden, bleek de marineleiding aan het begin van de twintigste eeuw bereid veranderingen in de soldijregeling door te voeren. Bepaald revolutionair waren deze niet, maar voor de marineleiding waren deze stapsgewijze verbeteringen het maximum waartoe zij wilde overgaan. Het is en blijft merkwaardig dat de bond deze stapsgewijze verbeteringen voortdurend als vrucht van zijn vakbondsarbeid apprecieerde, hoewel hij tegelijkertijd erkennen moest dat het marinebestuur niet zover wilde gaan als de bond hoopte.⁶⁰ Toch is het niet te veel gezegd dat de lobby van de schepelingen op de langere termijn effect sorteerde. In de tijd dat de Matrozenbond actief was, kwamen immers meer veranderingen tot stand dan in de periode daarvoor. De regering kon niet langer volhouden dat loonsverhoging onbillijk was. De voortdurende verzoekschriften, voorzien van een ruime hoeveelheid empirische gegevens, openden de ogen van de minister. De benoeming van een traktementscommissie in 1912 en de veranderingen die daaruit voortvloeiden – hoe beperkt wellicht ook – waren zonder deze acties ondenkbaar. De regering toonde, net als bedrijven in de burgermaatschappij, gevoelig te zijn voor de bestaande ontevredenheid. De roep om betere bezoldiging was intussen meer dan een pleidooi voor lotsverbetering. Het ging eveneens om de erkenning dat matrozen zorgdroegen voor vrouw en kinderen. Die werkelijkheid kon de marineleiding niet langer negeren.

Het pleidooi voor een weduwen- en wezenpensioen

Naast loonsverhoging eisten de manschappen een versoepeling van de pensioenregeling, verhoging van de tegoeden en vooral invoering van een pensioen voor weduwen en wezen.⁶¹ Dat laatste werd één van de speerpunten in het eerste decennium van de twintigste eeuw. Sinds 1851 ontvingen militairen na langdurige dienst een door de overheid bekostigd pensioen – in het geval van matrozen was dat na een periode van dertig jaar. Ook wanneer Janmaat door verwonding of lichaamsgebreken ongeschikt was geraakt voor de militaire dienst kon hij aanspraak maken op een pensioen, zolang deze ongeschiktheid maar tijdens diensttijd was ontstaan.⁶² Voor elke rang was een bedrag vastgesteld dat jaarlijks werd uitgekeerd, het zogeheten ‘volle’ of ‘standpensioen’ (zie tabel 4). De Nederlandse staat achtte zich echter in het algemeen niet verplicht een pensioen uit te keren aan weduwen en wezen van overleden militairen. Alleen in bijzondere omstandigheden wenste hij zich het lot van nabestaanden aan te trekken.⁶³ Als bijzondere omstandigheid gold eigenlijk alleen wanneer de militair ‘in den strijd’ was gesneuveld dan wel ‘in en door gevorderde of bevolene dienstverrichtingen’ om het leven was gekomen.⁶⁴ Naast het volpensioen konden schepelingen, evenals hun nabestaanden, een beroep doen op het Fonds voor dek- en onderofficieren en mindere schepelingen. Jaarlijks betaalden schepelingen in vaste dienst een bedrag van 10 gulden aan contributie voor dit fonds. Bij het verlaten van de dienst kregen zij eenmalig een verdrievoudiging van het bedrag uitgekeerd dat zij al die jaren hadden afgestaan.⁶⁵ Feitelijk betrof het hier een vorm van een aanvullend pensioen, dat bedoeld was om in de eerste levensbehoeften te kunnen voorzien op het moment dat iemand met pensioen ging.⁶⁶

In 1900 erkende ook de regering dat de bestaande militaire pensioenwetgeving herziening behoefde, omdat zij allerlei leemten en gebreken bevatte. Zo bestonden er grote onderlinge verschillen tussen officieren, onderofficieren en manschappen. En ook tussen de zee- en landmacht waren zaken verschillend geregeld. De regering trof de noodzakelijke voorbereidingen voor een nieuwe wet, die in juni 1902 door beide Kamers der Staten-Generaal werd aangenomen. Het bestaande onderscheid tussen officieren en manschappen werd opgeheven, voor beide personeelscategorieën golden voortaan dezelfde grondslagen. Verder leidde de wet niet tot grote veranderingen.⁶⁷ Aan weduwen en wezen werd onder dezelfde voorwaarden als voorheen pensioen verleend, wat betekende dat weduwen geen onderstand ontvingen wanneer hun echtgenoot buiten diensttijd was komen te overlijden. In die gevallen moesten zij zichzelf zien te bedruipen. Omdat militairen doorgaans geen geld voor hun nabestaanden reserveerden, veroorzaakte dat bij overlijden nogal eens trieste taferelen. Vandaar dat de verschillende belangenverenigingen binnen de land- en zeemacht omstreeks de eeuwwisseling ad hoc geld inzamelden voor de achtergelaten betrekkingen van een overleden collega, zij het niet altijd met evenveel resultaat. In het geval dat een weduwe wel een uitkering ontving, was deze zeer gering, zeker als er kinderen onderhouden moesten worden. Voor de verschillende bonden was dat een reden om publiekelijk voor een weduwen- en wezenpensioen te gaan pleiten. Zij

waren van mening dat zorg voor weduwen en wezen tot de verantwoordelijkheden van de staat behoorde.⁶⁸

Tabel 4 *Pensioenbedragen per jaar voor verschillende rangen bij de Koninklijke Marine uitgedrukt in guldens, 1851-1915¹*

	1851	1879	1902	1915
Adjudant-onderofficier	250	440	440	600
Sergeant-majoor	200	400	400	500
Sergeant	150	360	360	400
Korporaal	120	250	250	300
Matroos of marinier	100	200	200	280

Terwijl de Kamers zich bogen over een nieuwe Pensioenwet, benoemde de regering in het voorjaar van 1900 op verzoek van de ministers van Oorlog, Marine en Koloniën een afzonderlijke commissie die onderzoek moest verrichten naar de mogelijkheid een door het Rijk bekostigd pensioenfonds voor weduwen en wezen van militairen beneden de rang van officier in het leven te roepen. Tevens diende zij vast te stellen op welke grondslagen het genoemde fonds zou moeten rusten. De commissieleden waren van mening dat er dringend maatregelen moesten worden genomen om de positie van weduwen en wezen te verbeteren. Militairen beschikten vanwege hun geringe inkomsten doorgaans niet over spaartegoeden, waardoor gezinnen dikwijls ‘in zeer kommervolle omstandigheden’ terechtkwamen wanneer man en vader kwamen was overleden. Deze gezinnen verkeerden zodoende ‘in zeer ongunstige en exceptioneele omstandigheden’, terwijl militairen ‘in den regel door toewijding aan den dienst en trouwe plichtsbetrachting uitmunten’. Daarom, zo stelden de rapporteurs, moest de staat ‘een gedeelte van den hiertoe gevorderden financieelen last van de schouders dier landsdienaren’ overnemen.⁶⁹ Het rapport, dat reeds in november 1903 gereed was, belandde om onduidelijke redenen in de kast. Het duurde tot 1907 voordat het verslag in de openbaarheid kwam. Intussen verzochten de verschillende marinebonden, zowel gezamenlijk als afzonderlijk, door middel van verzoekschriften de betrokken ministers tot actie over te gaan. Zo gaven de hoofdbesturen van een vijftal marinevakorganisaties, waaronder de Matrozenbond, te kennen uit te zien naar het wetsontwerp. Zij leefden in de overtuiging dat een regeling voor weduwen en wezen niet alleen de gezinnen van de schepelingen ten goede zou komen, maar eveneens in het belang zou zijn van de marine en dus de staat zelf, ‘daar dan door allen met meer gerustheid de toekomst kan worden tegemoet gezien en niet zoo spoedig in de burgermaatschappij zal worden overgegaan’.⁷⁰ Een weduwen- en

wezenpensioen was met andere woorden een middel om het bestaande verloop tegen te gaan.

Het uiteindelijk in januari 1909 door de regering aangeboden wetsvoorstel voerde grotendeels door wat de commissie in haar rapport had voorgesteld. Voortaan zouden weduwen en achtergebleven kinderen van (gepensioneerde) militairen een jaarlijks pensioen ontvangen. Voor weduwen was dat ongeveer de helft van het maximumpensioen van de overleden echtgenoot. In het geval zij kinderen had, ontving zij voor elk kind bovendien een vastgesteld percentage van het maximumpensioen. Dat laatste gold overigens ook wanneer kinderen als wezen achterbleven. Niet langer werd een voorwaarde aan de oorzaak van het overlijden gesteld. In navolging van de commissie wilde de regering de kosten delen door een speciaal pensioenfonds in het leven te roepen. Het Rijk zou jaarlijks een bijdrage storten, terwijl schepelingen door middel van contributiebetalingen eveneens een aandeel aan dit fonds moesten leveren.⁷¹ De Matrozenbond had aanvankelijk 'met vreugde' kennisgenomen van het regeringsvoornemen een militair pensioenfonds in het leven te roepen, maar het uiteindelijke wetsvoorstel vond de bond teleurstellend. Bij de manschappen leefden in hoofdzaak twee bezwaren. In de eerste plaats vonden zij de uitgekeerde pensioenbedragen te laag om in de noodzakelijke levensbehoefte te kunnen voorzien. Zo was het bedrag niet gebaseerd op het laatst genoten inkomen van de overledene, maar op een bij wet vastgesteld jaarbedrag, dat afhankelijk was van iemands rang. Het pensioenbedrag was aanzienlijk lager dan het laatst verdiende loon. En dat terwijl de pensioenregeling voor burgerambtenaren zo was geregeld dat voor hen het laatst verdiende loon wel als uitgangspunt gold. Het stak de schepelingen dat er sinds 1890 een pensioenfonds voor burgerambtenaren bestond, terwijl zijzelf daarop twintig jaar hadden moeten wachten. Bovendien waren de bepalingen voor ambtenaren ook nog eens gunstiger dan in het voorgestelde militaire pensioenfonds.⁷²

In de tweede plaats was de bond van mening dat de verplichte contributieafdracht de draagkracht van de schepelingen te boven ging. Idealiter zouden de kosten daarvan geheel ten laste van de Rijksoverheid moeten komen. 'De militairen toch, welken ten [sic] allen tijde klaar moeten zijn, den Staat te verdedigen, die ten [sic] allen tijde hun leven moeten veil hebben voor hun land, hebben volgens hen [i.e. de leden van de Matrozenbond] recht op de zorg voor hun na te laten betrekking door dien Staat.'⁷³ Wanneer het niet mogelijk was dat de regering alle lasten van het pensioenfonds zou dragen, diende zij ervoor te zorgen dat de 'minst bezoldigde schepelingen' van de contributie werden vrijgesteld.⁷⁴ Dat een matroos van zijn toch al geringe weekloon ook nog eens een deel moest afstaan aan een pensioenfonds, achtte hij onbillijk. Om die reden pleitte hij voor de invoering van een progressieve contributieregeling, waarbij de sterkste schouders de zwaarste lasten droegen en alle schepelingen die maandelijks minder verdienden dan 40 gulden van contributie gevrijwaard bleven – en dat was het merendeel van hen, zoals bleek uit het onderzoek van 1907.⁷⁵ De bond wilde niet overgaan tot vrijstelling van de ongehuwden, omdat iedere schepeling de 'kans' had in diensttijd te huwen.⁷⁶

Tabel 5 Hoogte van het weduwenpensioen per jaar voor verschillende rangen bij de Koninklijke Marine uitgedrukt in guldens, 1851-1915¹

	1851	1879	1909	1915
Adjudant-onderofficier	150	250	250	250
Sergeant-majoor	120	225	225	225
Sergeant	90	200	200	200
Korporaal	70	150	150	150
Matroos of marinier	60	110	110	125

De kritiek was begrijpelijk, maar veel effect sorteerden de verzoekschriften niet. Tijdens de plenaire beraadslagingen in de Tweede Kamer oefende vooral de SDAP-fractie kritiek uit op het wetsvoorstel. In lijn met de eisen van de Bond voor Minder Marine-Personeel wilde Kamerlid K. ter Laan de laagste rangen vrijstellen van premiebetaling. Minister Wentholt reageerde in krasse bewoordingen dat een militair zijn eerste verantwoordelijkheid moest leren verstaan, namelijk door zorg te dragen voor zijn gezin, pas daarna kon hij zijn inkomen ook voor andere doeleinden bestemmen. ‘En wanneer ik nu in aanmerking neem, dat sommigen van die mensen wel elke week een dubbeltje aan den Bond voor minder marinepersoneel kunnen betalen en dat, wanneer vanwege dien bond gezegd wordt: “wij moeten een eigen Helder’s Marinegebouw hebben, dat kost zoo veel geld” en dan in *Het Anker* wordt betoogd, dat men daarvoor nog wel meer contributie kan betalen, dan kom ik langzamerhand al tot bijdragen die de pensioencontributie nabijkomen.’⁷⁷ In de optiek van de minister konden schepelingen het contributiebedrag gewoon opbrengen. Het voorstel werd ondanks de naar voren gebrachte bezwaren aangenomen. De dreigende taal dat het voorstel ‘een der grootste aanleidingen tot aanhoudend gemopper’ zou zijn, maakte geen indruk en was ontegenzeggelijk overdreven.⁷⁸ Het feit dat het weduwen- en wezenpensioen voor het eerst een wettelijke basis had, was beslist een belangrijke stap vooruit en droeg bij aan de emancipatie van de schepeling. Ondanks alle te berde gebrachte bezwaren en mogelijke verbeteringen moest ook de bond dat erkennen. Lang duurde de teleurstelling daarom niet: in 1912 luidde de conclusie reeds dat de invoering van deze wet vrucht was ‘van het voortdurend ijveren van den Bond daarvoor’.⁷⁹

De rechtspositie van de schepeling

Volgens Meijer deed de marineleiding niet alleen onvoldoende om de materiële belangen van het personeel te behartigen, maar hield zij eveneens een ‘volkomen verouderd systeem van discipline en tucht’ in stand. Hoewel deze problematiek vanaf de oprichting de Matrozenbond bezighield, zou het tot 1909 duren voordat de bond de rechtspositie van

de schepeling tot een hoofdthema maakte. Het voeren van een gecoördineerde actie op dit terrein was tamelijk ingewikkeld. Allereerst bleek het moeilijk als leek een 'behoorlijk gedocumenteerd oordeel' uit te spreken over de militaire wetgeving.⁸⁰ Het militair recht was bij uitstek het terrein van deskundigen en die lagen in Nederland lange tijd niet voor het oprapen. Juristen toonden er doorgaans weinig belangstelling voor. Verschillende officieren daarentegen zagen er wel het belang van in, maar misten de nodige juridische scholing, waardoor zij zich onbekwaam voelden over deze thematiek te publiceren.⁸¹ Laat staan dat eenvoudige schepelingen zich op dit punt met gezag konden laten gelden. In de tweede plaats zou een actie op het gebied van de militaire wetgeving door de manschappen onvermijdelijk een gezagsondermijnend karakter krijgen. Volgens het *Reglement van krijgstucht* was ondergeschiktheid immers de 'ziel van de militaire dienst'.⁸² Elke vorm van kritiek die een ondergeschikte te berde bracht, werd al gauw als een blijk van wantrouwen jegens zijn meerdere beschouwd en derhalve in strijd geacht met de krijgstucht.⁸³ Voorzichtigheid was dus geboden.

Desondanks verschenen met enige regelmaat bitter getoonzette brieven en artikelen in *Het Anker*, waarin schepelingen – veelal anoniem – klaagden over het optreden van officieren en hun wijze van straffen. Meestentijds ging het om krijgstuhtelijke overtredingen en luidde het commentaar dat de manschappen onnodig, veel en te hard werden gestraft, terwijl officieren zich zouden laten leiden door willekeur en machtsmisbruik.⁸⁴ Zo verhaalde K.J. Dentre hoe een matroos tot twee dagen scheepsarrest was veroordeeld vanwege het eten van een boterham op een tijdstip dat dit niet mocht.⁸⁵ Andere briefschrijvers stelden de handelwijze van de commandant openlijk ter discussie. Dat was het geval met de commandant van de *Assahan*; hem werd gemakzucht, vrees en onbegrip voor de matroos verweten.⁸⁶ Dergelijke artikelen over het optreden van officieren werden niet getolereerd en waren mede de aanleiding om een algemeen verbod op *Het Anker* uit te vaardigen, dat volgens de autoriteiten een tucht-ondermijnende invloed uitoefende (zie ook hoofdstuk 6). Diverse briefschrijvers moesten hun publicatie dan ook bekopen met een straf, of werden in het geval van matroos F. Weijers zelfs uit dienst ontslagen.⁸⁷ Een zich achter een pseudoniem schuilhoudende briefschrijver in *Het Anker* beschouwde het publiceren van misstanden daarentegen als een deugd, te meer omdat deze openheid een propagandistisch doel diende. Het rechtsgevoel van de schepelingen moest door deze publiciteit worden wakker geschud.⁸⁸

De statistieken bevestigden het gelijk van de Matrozenbond. Op aandringen van de Kamerleden Hugenholtz en de liberaal J.B. Verheij – de laatste was kolonel der Mariniers – was het Departement van Marine vanaf 1906 kwantitatieve gegevens gaan publiceren met betrekking tot het aantal disciplinair gestraften, het aantal opgelegde straffen en het aantal klachtzaken.⁸⁹ De overzichten maakten duidelijk dat een groot deel van de manschappen veelvuldig en zwaar werd gestraft, concludeerde *Het Anker*, dat jaarlijks met veel belangstelling kennisnam van de cijfers en deze zorgvuldig bestudeerde. Zo waren gedurende het jaar 1906-1907 bijvoorbeeld 3225 van de 5396 bij het onderzoek betrokken schepelingen een of meerdere malen tuchtrechtelijk gestraft. Gezamenlijk had-

den zij maar liefst 10.283 straffen opgelegd gekregen, variërend van scheepsarrest tot provoostarrest, goed voor in totaal 41.139 strafdagen. Over deze straffen waren officieel slechts 51 klachten ingediend bij de commandant, de krijgsraad of het HMG. De conclusie die aan deze gegevens werd verbonden bevatte geen verrassing: het was slecht gesteld met de rechtspositie van de schepeling. 'Het wordt werkelijk hoog tijd, dat ook in 't militarisme het strafstelsel eens grondig wordt herzien en meer in overeenstemming wordt gebracht met de meer moderne begrippen over beschaving en humaniteit', betoogde administrateur Michels.⁹⁰ De redacteur van *Het Anker* hoopte intussen dat de statistiek een middel was om de ogen van de politiek en het Nederlandse volk te openen voor de schaduwzijden van de huidige militaire strafregime.⁹¹ In de statistieken vielen inderdaad enkele tendensen te ontwaren. In de eerste plaats viel het op dat jonge matrozen in de leeftijd tussen 16 en 21 verhoudingsgewijs vaker werden gestraft dan oudere matrozen. Daarnaast hield het merendeel van de straffen verband met overtredingen ten aanzien van de ondergeschiktheid of de terugkomst van de wal. Ten slotte bleek dat het aantal schepelingen dat in beroep ging tegen een opgelegde straf en dus een klachtzaak begon, zeer gering was. Een klachtprocedure leidde doorgaans tot een zwaardere straf.⁹²

Slechts een enkele officier durfde publiekelijk te erkennen dat de manschappen blootstonden aan onrecht en willekeur. Desondanks disputeerden juridische deskundigen sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw over de modernisering van het militaire strafrecht. Aanvankelijk spitte die discussie zich toe op de vraag of een afzonderlijke militaire rechtspraak wel wenselijk was en tot hoe ver de bevoegdheid van de militaire rechter zich diende uit te strekken. Ten diepste ging het daarbij om de vraag in hoeverre de krijgsmacht een van de burgersamenleving gescheiden leefgemeenschap behoorde te zijn. Zouden militaire rechters zich in vredetijd eigenlijk wel moeten uitlaten over zogeheten commune delicten, zoals diefstal? Of dienden deze zaken aan de burgerrechter te worden overgelaten? Die vraag werd door officieren en rechtsgeleerden verschillend beantwoord. De bekende Leidse hoogleraar H. van der Hoeven, gespecialiseerd in het strafrecht, zag de noodzaak van een afzonderlijke militaire rechtspleging niet in. Het liefst wilde hij het militair recht zoveel mogelijk integreren in de maatschappij, bijvoorbeeld door de bestaande krijgsraden te vervangen door gemengde rechtbanken, waarin burgerrechters en militairen nauw zouden samenwerken. Anderen daarentegen verdedigden de militaire rechtspraak hartstochtelijk. Zij betoogden dat krijgsraden onmisbaar waren voor de handhaving van de discipline, want dat was de kurk waarop de krijgsmacht dreef. Frappant genoeg vond het laatste standpunt vooral verdedigers onder de burgerjuristen.⁹³ Over één kwestie bestond onder de deskundigen algemene overeenstemming. Zij oordeelden dat het militaire straf- en tuchtrecht sterk verouderd was, ernstige gebreken vertoonde en dus dringend vernieuwing behoeftte. Van der Hoeven noemde de Nederlandse militaire strafwetgeving een der 'allerellendigste legislatieve voortbrengselen, die nog bij eenige beschaafde natie gelden'.⁹⁴ Dikwijls werden de militaire rechtsbeginselen beschreven in termen van barbaars en middeleeuwen.⁹⁵

Een korte historische uiteenzetting maakt duidelijk dat deze kritiek terecht was. In

1814 vaardigde soeverein vorst Willem een viertal wetten voor de zeemacht uit: het *Crimineel wetboek voor het krijgsvolk te water*, het *Reglement van krijgstuicht of discipline voor het krijgsvolk te water*, de *Regtspleging bij de Zeemacht* en een *Provisioneele instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof*. Hoewel deze wetten grotendeels waren gebaseerd op gebruiken uit het ancien régime, doorstonden zij de negentiende eeuw nagenoeg ongeschonden. Slechts enkele partiële wijzigingen kwamen er tot stand, waarvan de afschaffing van lijfstraffen in achtereenvolgens 1854 en 1879 zonder meer de belangrijkste was (zie hoofdstuk 2, pp. 62-63). Verder bleef alles bij het oude. Wel schreef Van der Hoeven op verzoek van de regering een ontwerp-wetboek voor militair strafrecht, dat het uit 1814 stammende *Crimineel wetboek* in zijn geheel zou moeten vervangen. Ofschoon hij het ontwerp al in 1888 gereed had, duurde het tot juni 1902 alvorens beide Kamers het *Wetboek van militair strafrecht* en de nieuwe *Wet op de krijgstuicht* met algemene stemmen aanvaardden – alleen de leden van de SDAP stemden tegen.⁹⁶ Het was een moeizame klus gebleken, te meer omdat de Tweede Kamer veranderingen in het tuchtrecht wilde aanbrengen die de regering niet apprecieerde. Zo probeerde de antirevolutionair J.H. de Waal Malefijt door middel van een amendement een einde te maken aan het eeuwenoude gebruik dat militairen eerst hun straf moesten ondergaan alvorens zij in beklag mochten gaan. Toen hij voorstelde disciplinair opgelegde straffen te schorsen tot het moment dat over een beklag was beslist, dreigde de minister van Oorlog J.W. Bergansius zijn portefeuille ter beschikking te stellen. Zo ver kwam het uiteindelijk niet; de Kamer ging overstag en de indiener trok zijn amendement terug.⁹⁷ Daarmee leed een voor de manschappen belangrijk punt schipbreuk.

Dankzij de parlementaire debatten bereikte de discussie over de modernisering van de militaire straf- en tuchtwetgeving in het eerste decennium van de twintigste eeuw een hoogtepunt. Op papier maakten de nieuwe militaire straf- en tuchtwetten van 1902 een einde aan een reeks misstanden. Zo mochten krijgsraden militairen voortaan alleen veroordelen voor misdrijven die in het wetboek omschreven stonden. Verder bood het wetboek de militair een betere bescherming tegen mishandeling en beschimping door een meerdere.⁹⁸ Niettemin veranderde er in werkelijkheid weinig. Voordat de genoemde wetten namelijk in werking konden treden, moest ook het militair strafproces worden herzien. Omdat veel juristen de herziening van het militair strafprocesrecht wilden uitstellen tot het moment dat het burgerlijk strafprocesrecht was herzien, liet de invoering nog enige tijd op zich wachten. Volgens sommige critici was hier sprake van moedwillige obstructie in de ambtelijke organisatie, maar bewijzen laat zich dat niet. Het was veeleer het gevolg van steeds wisselende kabinetten, waardoor plannen vertraging opliepen of tussentijds veranderden. Het duurde in ieder geval tot oktober 1912 alvorens er een wetswijziging in de militaire strafrechtspleging tot stand kwam. De zittende regering onder leiding van Heemskerk zag af van een algehele herziening en koos voor een partiële wijziging. Daarmee was de weg vrij om de aangenomen wetten van 1903 eindelijk in werking te laten treden, al zou het in werkelijkheid nog tot 1923 duren voordat alle uitvoeringswetten waren geëffectueerd.⁹⁹ Haast had men niet gemaakt.

De behoefte aan een 'democratische' krijgstucht

Terwijl de herziening van het formele strafprocesrecht nog op zich liet wachten en deskundigen onderling de degens kruisten, zagen de leidslieden van de Matrozenbond de noodzaak in aandacht te genereren voor de rechtspositie van de schepeling. Op dit terrein leefden zoals gezegd tal van grieven, die hoofdzakelijk via *Het Anker* een platform kregen.¹⁰⁰ Sommige voorvallen waren voor de Tweede Kamer een aanleiding de minister kritisch te bevragen, zoals het optreden van de commandant op de schoener *Hr.Ms. Zeehond*.¹⁰¹ Het feit dat enkele autoriteiten op het gebied van het militair recht publiekelijk de gebreken in de huidige wetgeving aan de kaak durfden te stellen, gaf de vrijmoedigheid in 1909 een georganiseerde actie op poten te zetten. Bevestigden deze deskundigen ten diepste niet dat de rechtspositie van de schepeling in het geding was? Nog in datzelfde jaar liet de Bond voor Minder Marine-Personeel een zeer uitvoerige brochure verschijnen onder de titel *De rechtspositie van den marine-schepeling*. De brochure bevatte een zorgvuldig opgestelde historische uiteenzetting over de militaire wetgeving, om vervolgens de afzonderlijke wetten op hun merites te beoordelen. De auteur – vermoedelijk ging het om Verstegen – maakte dankbaar gebruik van de kritiek die officieren als C.J. Blok, P.P.C. Colette, J.J.C. van Dijk, J.P. van Rossum en E.G. de Wijs elders te berde hadden gebracht.¹⁰² Het doel van de schrijver was dat de gewone man kennis van deze complexe materie zou nemen, zodat hij 'met des te meer vuur, met des te meer ijver zal werken om een betere rechtspositie bij de Marine ingevoerd te krijgen'.¹⁰³

Aan het begin van de twintigste eeuw verschoof het zwaartepunt van de discussie over het militair recht naar de vraag of de militaire rechtspraak niet in zijn geheel moest worden afgeschaft. Behoorde een meerderheid van de officieren aanvankelijk tot het hervormingsgezinde kamp, thans namen zij een meer defensief standpunt in. Zij beschouwden het amendement van De Waal Malefijt als een rechtstreekse aanval op de krijgstucht en waren ervan overtuigd dat een burgerrechter op dat terrein zijn invloed nimmer mocht laten gelden.¹⁰⁴ De wijze waarop binnen de marine werd rechtgesproken liet volgens de bond te wensen over. De 'thans heerschende rechteloosheid van den militair' bleek het duidelijkst wanneer het burgerlijke en militaire rechtsproces met elkaar werden vergeleken. Een burger verscheen pas voor de rechter als het Openbaar Ministerie een aanklacht had opgesteld, het onderzoek vond grotendeels plaats in de openbaarheid, de beklaagde had het recht getuigen te laten horen en hij werd bijgestaan door een advocaat. De militaire rechtsgang kende deze waarborgen voor een onafhankelijke en eerlijke rechtspraak niet. In het militaire strafproces had de militair de plicht de hem gestelde vragen te beantwoorden, verliep het onderzoek schriftelijk en in het geheim, en kon een beklaagde geen getuigen oproepen. Hij had weliswaar recht op een raadsman, maar deze maakte deel uit van de zeekrijgsraad en fungeerde doorgaans als klager, verdediger en rechter tegelijk. De drievoudige rol van deze functionaris – de fiscaal – was volgens de bond 'een van de grootste fouten in de militaire procedure'. Ergerlijk was bovendien dat een beklaagde in arrest moest blijven zolang het onderzoek van de krijgsraad liep en dat pas na het voldragen van de hem opgelegde straf de mogelijkheid bestond in beroep te gaan.¹⁰⁵

Daarom moest Janmaat 'evenals een burger uit de maatschappij, recht kunnen laten gelden op een goede rechtspraak', zo luidde de slotsom.¹⁰⁶

In de militaire publicistiek genoot de krijgstucht als thema aanzienlijk minder belangstelling dan de militaire rechtspraak. Voor de meeste publicisten bestond er geen enkele reden om de bestaande krijgstucht ter discussie te stellen. Zelfs voor een hervormingsgezinde marineofficier als luitenant-ter-zee Van Rossum ging het voorstel te ver. Naar zijn overtuiging behoorde de krijgstucht in handen van militairen te blijven.¹⁰⁷ Desondanks legde hij met zijn artikelen, evenals oud-zeeofficier Thierens dat deed, de kiem voor nieuwe tuchtopvattingen.¹⁰⁸ Verstegen omarmde zijn kritiek en stelde de grondslagen van de krijgstucht in de genoemde brochure openlijk ter discussie. Blijkens het eerste artikel van het oorspronkelijke *Reglement van krijgstucht of discipline* was 'een volstrekt lijdelijke gehoorzaamheid van den mindere aan den meerdere' nog altijd de kern van de militaire discipline. Dit principe was volgens de schrijver van de brochure 'uit den tijd' en 'onhoudbaar'. De huidige krijgstucht, zo meende hij, stoelde op wantrouwen in plaats van op vertrouwen. Bij de geringste krijgstuchtelijke overtredingen gingen officieren vrijwel direct over tot straffen, van een terechtwijzing of berisping was doorgaans geen sprake. 'Die volstrekt lijdelijke gehoorzaamheid sluit elke flinkheid, elke gedachte uit, de mensch wordt er door gedegradeerd tot [een] willoos en wezenloos werktuig in de handen van den superieur.'¹⁰⁹ De tucht wekte vrees voor straf in de hand en oefende een demoraliserende invloed uit op het scheepsvolk, terwijl het goede voorbeeld, wederzijds respect en onderling vertrouwen volgens de samensteller het uitgangspunt van de moderne krijgstucht behoorde te zijn.¹¹⁰ Uitoefening van de tucht was ten diepste 'wilsopvoeding' en zou dus een pedagogisch doel moeten dienen en zeker niet tot verbittering mogen leiden. De tuchtopvattingen aan boord pasten niet bij 'de tegenwoordige ontwikkelingsphase van het personeel' en dienden kortgezegd overeen te stemmen met wat in de maatschappij gebruikelijk was.¹¹¹ De schepelingen begeerden niet langer een aparte militaire status, maar wilden eerlijk en met respect worden behandeld.

De nieuwe tuchtwetgeving van 1903 zorgde weliswaar voor enkele verbeteringen, maar bracht niet wat de voormannen van de bond ervan hoopten. Allereerst stonden zij kritisch ten opzichte van de straffen die aan de schepelingen konden worden opgelegd. De nieuwe *Wet op de krijgstucht* maakte voor het eerst onderscheid tussen hoofdstraffen en bijkomende straffen. Voor krijgstuchtelijke vergrijpen achtte administrateur Michels het merendeel van deze straffen te zwaar. Hij doelde in het bijzonder op de provooststraf, die onder de naam 'streng arrest' gehandhaafd bleef.¹¹² Dat berisping voortaan ook als straf gold, was geen ingrijpende verbetering, maar wel een teken dat 'een andere methode van tucht' aanstaande was. In de brochure keerde Verstegen zich vooral tegen de zogeheten 'bijkomende' straffen, zoals inhouding van de soldij, vermindering van de kost en verbod om buiten dienst de wapens te dragen. Het opleggen van een materiële straf vond hij onbillijk. De soldij van de Jannen was reeds gering en daar kon niets van af. Meer dan de persoon zelf werden door deze straf de vrouw en het gezin benadeeld, schreef hij. Bovendien was inhouding van de soldij 'strijdig met elke moreele opvatting van tucht en recht', de

commandant legde immers beslag op 'loon waarvoor arbeid is gepresteerd'. Verder luidde het bezwaar dat het aan duidelijke randvoorwaarden ontbrak wanneer een commandant deze straf mocht opleggen. Om die reden werd de marineleiding verzocht schriftelijk vast te leggen in welke gevallen inhouding van de soldij een gepaste straf was.¹¹³

Het tweede kritiekpunt betrof het gebrek aan rechtszekerheid. De wijze waarop krijgstuuchtelijke straffen werden opgelegd, was weinig transparant en doorgaans afhankelijk van de opvattingen van de desbetreffende commandant. Het gebrek aan uniformiteit – en daarmee het gevaar van willekeur – was de schepelingen een doorn in het oog. Wanneer een schepeling een disciplinaire overtreding had begaan, moest de officier van divisie een onderzoek instellen, de beklagde horen en zijn bevindingen rapporteren aan de eerste officier. Tijdens de dagelijkse 'parade' bepaalde de commandant op basis van deze door de eerste officier opgestelde rapporten de strafmaat, veelal zonder daarbij de betrokkene zelf te horen. Veel varengasten beschouwden deze wijze van rechtspreken als grievend: rapporteurs gaven dikwijls weinig blijk van vertrouwen in de manschappen, terwijl de commandant stevast afging op het oordeel van zijn ondergeschikte officier.¹¹⁴ Storend was bovendien dat de tuchtopvattingen en strafmetingen blijkbaar per commandant en dus per schip konden verschillen. 'Op het ene schip is het dragen van buiten-model kleding geoorloofd, op het andere wordt het gestraft. Op het eene schip is het passagieren zeer ten genoegen van de equipage geregeld, terwijl op het andere schip de krijgstuucht zoo wordt toegepast, dat een passagiersregeling wordt ingevoerd, die de algemeene ontevredenheid gaande maakte en een reeks van strafopleggingen tot gevolg heeft.'¹¹⁵ Zowel de straf- als de tuchtwet bepaalde slechts de maximumstraf die een commandant mocht opleggen, maar maakte niet duidelijk voor welke feiten.

Tot slot ontbrak het Janmaat aan enige vorm van rechtsbescherming. Wanneer hij meende onschuldig te zijn of het niet eens was met de strafmaat, kon hij een klacht indienen bij een hogergeplaatste autoriteit, bijvoorbeeld een divisiecommandant of de commandant van de directie waartoe zijn schip behoorde, of bij de krijgsraad. In het eerste geval was de uitkomst vaak dat de beklagde een extra straf ontving; in het tweede geval kreeg hij arrest opgelegd totdat het onderzoek voltooid was en de krijgsraad een uitspraak had gedaan. Verder moest hij zijn straf eerst ondergaan, alvorens hij zich kon beklagen. Dat punt riep veel verontwaardiging op. 'Dat is een gruwel!', stelde Verstegen. Volgens de bond was deze procedure bedoeld om het indienen van klachten zoveel mogelijk te voorkomen. De slotsom luidde: '[D]e mindere bij de Marine bezit, om beveiligd te zijn tegen hem onschuldig opgelegde krijgstuuchtelijke straffen, geen enkel rechtsmiddel, en dat is een ongehoord schandaal in onzen tijd.'¹¹⁶

In reactie op de ervaren rechtsonzekerheid en de aanstaande wijziging van de militaire rechtspleging pleitte het hoofdbestuur vanaf 1911 voor een wijze van strafoplegging die meer in overeenstemming was met de 'tegenwoordige gedachten en behoeften'. Daartoe introduceerde de bond het idee van de 'scheepsraad' of de 'Raad van Tucht'. Aanvankelijk was het nog niet uitgekristalliseerd wat hier precies onder verstaan moest worden, maar feitelijk betrof de scheepsraad een 'oud' idee. Op de jaarvergadering van 1905 was

deze instelling, zij het onder de naam van 'raad van geschillen', al eens eerder ter sprake gekomen. Destijds hadden de leden het voorstel naar de prullenbak verwezen, omdat zij het te democratisch vonden voor een militair instituut. Toen het idee in 1908 opnieuw ter sprake kwam, had het hoofdbestuur deze instelling als 'onmogelijk' afgewezen. Dat het denkbeeld in 1911 desondanks weer van stal werd gehaald, was gevolg van het feit dat er intussen veel meer bekend was over de gebreken in het tuchtstelsel.¹¹⁷ Bovendien had de vooruitstrevende publicist én oud-officier Thierens in *Vragen des Tijds* een pleidooi voor een dergelijke instelling gevoerd.¹¹⁸

Maar wat hield de scheepsraad eigenlijk in? Wanneer een op rapport gebrachte schepe-ling het hem ten laste gelegde ontkende of wanneer de commandant zijn twijfels had bij het ingediende rapport, had hij bevoegdheid een commissie van onderzoek in te stellen, die geheel uit officieren bestond. Deze commissie kreeg de taak het oorspronkelijke rap-port te onderzoeken door de beklaagde, eventuele getuigen en de rapporteur te horen. Op basis van dit onderzoek verklaarde de commissie de beklaagde vervolgens schuldig of onschuldig. Aan deze uitspraak was nu ook de commandant gebonden, die bij schul-digverklaring alsnog de strafmaat kon bepalen. De bond wilde de bestaande commissie van onderzoek hernoemen tot scheepsraad. Deze zou voortaan uit door de verschillende rangen gekozen vertegenwoordigers moeten zijn samengesteld. Ook matrozen zouden van deze raad deel uit moeten maken. Het ging kortom om een verandering 'in demo-cratische zin'. Hoewel op deze wijze ook ondergeschikten van zich konden laten horen, geloofden de hoofdbestuursleden niet dat het gezag en de krijgstucht hierdoor werden aangetast.¹¹⁹

Daarover dachten veel officieren anders. Alvorens de Bond voor Minder Marine-Perso-neel in het openbaar voor de invoering van de scheepsraad wilde pleiten, legde het hoofd-bestuur het idee voor aan enkele hervormingsgezinde officieren, onder wie Van Rossum en de militaire jurist F.A. van Engen. Het was opmerkelijk dat zij het voorstel voor een scheepsraad één voor één van de hand wezen. De adviseurs brachten verschillende be-zwaren in. In de eerste plaats waren zij van mening dat de scheepsraad het gezag van de commandant aantastte en dat vonden zij verwerpelijk. In de tweede plaats wilden zij geen medewerking verlenen aan 'leekenrechtspraak' in het rechtswezen. Ten slotte waren zij van mening dat ondergeschikten niet zelfstandig tot een oordeel konden komen, maar zich afhankelijk van anderen zouden opstellen. Juist dat aspect was tegen het zere been van Michels. Hij repliceerde dat de scheepsraad bij uitstek een middel was om schepelin-gen zelfstandig te laten denken en handelen. 'De minderen zelf zijn door de maatschap-pelijke ontwikkeling andere mensen met andere behoeften dan vroeger geworden. Zij stellen dus ook nieuwere eischen en de geheele strijd van hun organisaties is ten slotte juist terug te brengen tot dat eene, wat den schrijver zoo juist in den mindere mist, *meer zelfstandigheid*.'¹²⁰

Ondanks de afkeurende reacties bleef de bond het ideaalbeeld van een tuchtraad koes-teren, niet alleen omdat deze meer rechtszekerheid zou bieden, maar ook omdat deze het vertrouwen van de manschappen in het tuchtrecht zou versterken.¹²¹ Daarom besloot zij

in 1912 actie te gaan voeren met een tweeledig oogmerk: de individuele militair behoorde meer zelfstandigheid te krijgen en hij moest voortaan 'een betere en meer democratische wijze van berechting' krijgen. 'Dat nu wekt in de kringen der autoriteiten een hevig verzet, zelfs al wordt die [actie] nog zoo kalm gevoerd', voorspelde Michels. Leger en vloot waren naar zijn stellige overtuiging niet in het leven geroepen de landsgrenzen te verdedigen, maar om de arbeidsbeweging onder de duim te houden. Vandaar dat de (marine) autoriteiten zich krachtig verzetten tegen elke vorm van democratisering, zo beweerde hij.¹²² Intussen probeerde het bestuur van de Bond voor Minder Marine-Personeel ook andere militaire vakorganisaties voor dit plan te winnen. Dat bleek echter geen onverdeelde succes: voor verschillende van hen was de scheepsraad een brug te ver. Zij waren van mening dat democratisering van de krijgstucht in strijd was met de discipline.

Intussen boog de Tweede Kamer zich over een wetsvoorstel dat handelde over de herziening van de militaire rechtspleging. De bond liet door middel van een verzoekschrift aan de bewindsman van Marine weten met 'ingenomenheid' kennis te hebben genomen van het wetsontwerp. Tegelijk drong het bestuur erop aan om de militaire rechtsprocedure zoveel mogelijk aan de burgerrechtsprocedure aan te passen.¹²³ Hoewel de uiteindelijke wet een partiële herziening betrof en nog veel manco's vertoonde, was zij beslist een stap voorwaarts. Krijgsraden moesten voortaan in het openbaar plaatsvinden, de leiding van deze raden kwam in handen van een burgerrechter, de beklagde kreeg voortaan een dagvaarding, zodat hij wist waarvoor hij was aangeklaagd. Verder ontving hij de mogelijkheid een eigen verdediger te kiezen en diende de krijgsraad in plaats van de commandant te beslissen of een beklagde in arrest moest blijven.¹²⁴ Het was duidelijk dat het militair recht met deze veranderingen een voorzichtige 'verburgerlijking' doormaakte. De krijgsmacht kon de maatschappelijke ontwikkelingen niet langer negeren. Al gingen de wijzigingen dan minder ver dan gehoopt, die kentering was in de ogen van de schepe-lingen in ieder geval winst.

'Denkende mensen drinken niet'

Geen enkele beroepsgroep was zo geneigd tot drankzucht als die van de matrozen, beweerde marinearts G. van Overbeek de Meijer in zijn in 1861 uitgegeven boek *Scheepsgezondheidsleer*.¹²⁵ Het was inderdaad geen geheim dat overmatig drankgebruik binnen de Koninklijke Marine veelvuldig voorkwam, al ging dat probleem evenmin de officieren en onderofficieren voorbij. Het hoorde eenvoudigweg bij het zeemansleven. Zeker aan wal leidde het nuttigen van sterke drank geregeld tot wanordelijkheden. Om in de behoefte aan alcohol te voorzien werd de plunje nogal eens verkocht of als onderpand aan een kroegbaas gegeven. Daarnaast leidde dronkenschap dikwijls tot vechtpartijen en liederlijkheden. Tot slot veroorzaakte stelselmatig drankmisbruik allerlei lichamelijke en psychische gezondheidsproblemen, zoals het disfunctioneren van de lever en de nieren, trillende handen en in extreme gevallen zelfs 'krankzinnigheid'. Al deze situaties hadden uiteraard negatieve gevolgen voor de inzetbaarheid van de manschappen.¹²⁶ Het *Regle-*

ment van krijgstuicht of discipline voor het krijgsvolk te water maakte duidelijk dat eenieder die zich aan drank te buiten ging, disciplinair werd gestraft.¹²⁷ Desondanks was een aanzienlijk deel van de krijgstuichtelijke overtredingen tot ver in de negentiende eeuw het gevolg van dronkenschap. Niet alleen aan wal, maar ook aan boord van de oorlogsschepen was het gebruik van sterke drank heel gangbaar. Vanouds ontvingen schepelingen dagelijks een kleine hoeveelheid jenever. De verstrekking daarvan was een oude gewoonte, die terugging tot het jaar 1694. Daarmee, zo stelde historicus Herman Stapelkamp, introduceerde de marine tevens het alcoholprobleem, want jenever had – veel meer dan het met water aangengde bier – een verslavende werking.¹²⁸

In de loop van de negentiende eeuw gingen steeds meer stemmen op aan dit gebruik een einde te maken. Vanaf de jaren veertig zagen verschillende verenigingen het levenslicht die zich ten doel stelden het misbruik van sterke drank in de samenleving te bestrijden.¹²⁹ Daarbij richtten zij hun pijlen eveneens op leger en vloot. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Groot-Brittannië bestonden er in Nederland overigens geen drankbestrijdingsverenigingen die zich uitsluitend over het marinepersoneel ontfermden, zoals de *Royal Navy Temperance Society* dat deed.¹³⁰ Terwijl het maatschappelijk verzet tegen sterke drank toenam, bleven vooraanstaande marineartsen beweren dat de oorlam voor de schepeling een ‘uitmuntend middel tot bewaring zijner gezondheid’ was. Het fungeerde als een ‘prikkel’ voor het leveren van goede prestaties en stimuleerde de stofwisseling. Daarnaast werkte jenever als een warmtebron en beschermde zij het lichaam tegen de kou.¹³¹ ‘Ondanks den vloek dien de afschaffers tegen den sterken dranken hebben uitgesproken en die menigmaal verdiend kan genoemd worden, blijven wij van ons standpunt de alcoholische dranken een zegen noemen en verheugen ons dat zij tot heden niet van onze Vloot werden verbannen’, schreef de officier van gezondheid G.H. Klosser in 1893.¹³² Alcohol oefende volgens hem zowel een stimulerende als een medicinale werking uit en daarom konden de zeestrijdkrachten er geen afstand van doen.

De marineleiding kon intussen de ogen niet langer sluiten voor de nadelige gevolgen die het nuttigen van sterke drank met zich meebracht. Het besef drong door dat de zeestrijdkrachten hierin hun verantwoordelijkheid moesten nemen, temeer omdat schepelingen de oorlam van Rijkswege ontvingen. Onder invloed van nieuwe wetenschappelijke inzichten ten aanzien van de voedingsleer streefden de marineautoriteiten er bovendien naar het levensmiddelenbeheer te moderniseren en doelmatiger te maken.¹³³ Beide factoren leidden ertoe dat in de loop van de negentiende eeuw verschillende wijzigingen in het rantsoen jenever tot stand kwamen. In het eerste voedingsreglement dat de Koninklijke Marine in 1816 uitvaardigde, was vastgelegd dat de oorlam tweemaal daags werd verstrekt. Zowel ’s ochtends als ’s middags ontving Janmaat 5 centiliter jenever, wat zoveel betekende dat hij wekelijks een rantsoen van 0,7 liter nuttigde, ofwel de inhoud van nagenoeg een gehele fles.¹³⁴ Onder druk van de afschaffersbeweging halveerde het rantsoen in 1849 tot één oorlam per dag.¹³⁵ Ook in andere opzichten veranderde het een en ander. Sinds 1840 mochten commandanten bijvoorbeeld niet langer sterke drank verstrekken aan schepelingen onder de achttien jaar; in 1867 werd de leeftijdsgrens verhoogd

naar twintig jaar. Eveneens introduceerde de marineleiding verschillende alternatieven voor sterke drank. Zo werden halverwege de jaren vijftig koffie en suiker aan het dagelijks rantsoen toegevoegd.¹³⁶ Verder besloot de marineleiding op advies van de commissie onder leiding van prins Hendrik (1852) dat de manschappen die vrijwillig afstand deden van hun rantsoen jenever, voortaan een geldelijke vergoeding zouden ontvangen. Al deze veranderingen vonden plaats ten behoeve van het welzijn van de matroos, zo benadrukten de commissieleden, in de hoop 'dat daardoor van lieverlede die doorgaande neiging tot het gebruik en dus ook misbruik [van sterke drank] zal verminderen'.¹³⁷

Omstreeks de eeuwwisseling werd nog geëxperimenteerd met het aanbieden van Italiaanse wijn en limoensap, dat als alternatief voor jenever moest gelden.¹³⁸ Tevens besloot de minister van Marine bij wijze van proef dat schepelingen voor het verstrekken van de oorlam moesten gaan betalen, terwijl degenen die zich onthielden een tegemoetkoming én een bedrag voor elke afgeslagen oorlam als extra soldij ontvingen.¹³⁹ De proef, die op het pantserdekship *Hr.Ms. Zeeland* genomen werd, bleek geen onverdeeld succes: slechts één op de vijf manschappen en onderofficieren maakte van de bepaling gebruik en stond daarmee te boek als geheelonthouder. Probleem was alleen dat een deel van hen om wel heel merkwaardige motieven van het rantsoen afzag: voor het ontvangen bedrag konden zij aan wal een grotere hoeveelheid drank kopen dan zij aan boord ontvingen. Daarom namen zij aan boord liever de vergoeding dan de oorlam aan.¹⁴⁰ Een groot deel van de officieren wilde ondanks het maatschappelijk verzet en de bestaande misstanden de oorlam beslist handhaven. Zij vreesden onder meer dat afschaffing tot ontevredenheid onder de schepelingen zou leiden.¹⁴¹ Sommigen waren zelfs van mening dat de lust tot zeedienst erdoor zou verminderen.¹⁴² Onder druk van het parlement en de drankbestrijdersbeweging besloot de marine de verstrekking van de oorlam in 1905 echter definitief af te schaffen, hoewel de commandant de bevoegdheid bleef houden 'in zeer bijzondere omstandigheden' een kleine hoeveelheid jenever te verstrekken aan de bemanning.¹⁴³

Terwijl de politieke en publicitaire druk op de bewindsman van Marine omstreeks 1900 steeds verder toenam, groeide binnen de gelederen van de Matrozenbond eveneens weerstand, niet zozeer tegen de oorlam, maar wel tegen het alcoholmisbruik in het algemeen. De bond was zich van meet af aan bewust van zijn opvoedende taak. In *Het Anker* werd herhaaldelijk gewaarschuwd voor de negatieve gevolgen van sterke drank en dronkenschap. Daarvoor maakte men graag gebruik van oneliners. Zo schreef matroos Gottmer: 'Denkende mensen drinken niet. Drinkende mensen denken niet.' Persoonlijk zag hij meer in geheelonthouding dan in matiging. Wanneer een schepeling zich geheel van alcohol onthield, bespaarde hij zichzelf veel leed. Daardoor zou er tijd komen om de wereld te ontdekken en zou de behoefte ontstaan zich te ontwikkelen.¹⁴⁴ In *Het Anker* werden dronkaards aangesproken op hun wangedrag en vermaand hun leven te beteren.¹⁴⁵ Wilde men door de marineautoriteiten als mens behandeld worden, dan was het noodzakelijk dat de matroos zich als mens gedroeg, schreef Verstegen. Want alleen daar waar matrozen nauwgezet hun plicht betrachtten, hadden zij recht van spreken om eisen te stellen. 'Laten wij dus niet heengaan om ons overkropt gemoed lucht te geven door het nemen

van een dosis “klare” wat ons dikwijls verlaagt tot een dier en ons dingen doet doen, waarvoor wij ons, nuchter geworden zijnde, moeten schamen (...).¹⁴⁶

De belangstelling voor het alcoholvraagstuk was grotendeels te danken aan de inzet van enkele individuen. In reactie op een aantal ‘zuippartijen’, die zeker in Nederlands-Indië nog wel eens voorkwamen, richtten de matrozen W.J. Bergwerf, Jan Gottmer en Willem Meijer, samen met korporaalschrijver Jan Kiele, in januari 1902 de Anti-Alcoholvereniging der Zeemacht (AAVDz) op. In zijn memoires schreef Meijer, die tot voorzitter was verkozen, dat het doel van de vereniging niet zozeer het prediken van geheelonthouding was, maar het in kaart brengen van de materiële oorzaken van drankmisbruik binnen de marine en de bestrijding hiervan.¹⁴⁷ Drankmisbruik was naar zijn overtuiging geen moreel, maar een sociaal probleem. Het was dikwijls een vlucht uit het eentonige leven aan boord of ontevredenheid. Daarom moest de marineleiding zorgdragen voor een verantwoorde vrijetijdsbesteding. Tegelijkertijd diende Janmaat zijn tijd en energie te besteden aan het opkomen voor de belangen van zijn ranggenoten. De boodschap aan zijn adres luidde: ‘En bedenk leden uwer vakvereniging dat uwen strijd gevoerd moet worden door mannen met een helder hoofd, wars van alle bedwelming, gij die de leus om een menschwaardig bestaan hoog houdt, toont [dat] gij dit waardig zijt, onthoud u van alcoholische dranken, het vergiftigd [sic] uw bloed, het benevelt uwe hersens, het verstompt uwen geest, het voert u lager dan het redelooze dier, en het stort u en uw gezin in een namelooze ellende.’¹⁴⁸

De vereniging wilde het drankmisbruik hoofdzakelijk bestrijden door middel van het publiceren van artikelen en het houden van openbare bijeenkomsten. Een van de eerste activiteiten die zij ondernam was het schrijven van een verzoekschrift aan de commissie van beheer van de marine-kantine te Soerabaja. De opstellers drongen daarin aan op een reorganisatie. Zo wilden zij de verkoop van jenever aan banden leggen, meer non-alcoholische dranken aanbieden en voor alternatieve vormen van ontspanning zorgen, bijvoorbeeld door een kegelbaan, biljarttafel, leeszaal en spelletjes ter beschikking te stellen. In plaats van een goed gesprek met de betrokken officieren, werd zowel Meijer als zijn mede-compagnon Kiele gestraft wegens een ‘handeling in strijd met de instandhouding eener goede tucht en discipline’.¹⁴⁹ Door de marineautoriteiten werd de Anti-Alcoholvereniging der Zeemacht voortdurend tegengewerkt omdat haar activiteiten in strijd zouden zijn met het marinebeleid.¹⁵⁰ Ook bij de schepelingen zelf riep de vereniging weinig geestdrift op. Secretaris Kiele klaagde dat zij na het eerste jaar tijd slechts elf leden en vier donateurs kende. Hij betreurde het dat weinig schepelingen zich bekommerden om de drankbestrijding. ‘Een schande voor de marineluitjes, ’n overwinning van de autoriteiten, die ik die glorie niet gun, en haar dan ook zeker lang zal bekampen.’¹⁵¹ Van de vereniging zelf werd al spoedig weinig meer vernomen. Het enige tastbare resultaat was dat zij tot 1905 wekelijks de rubriek ‘drankbestrijding’ in *Het Anker* vulde.

Het is moeilijk na te gaan welk effect het schrijven van dergelijke artikelen sorteerde. Het was in ieder geval ook marineofficieren opgevallen dat schepelingen zich met deze thematiek bezighielden en dat riep geen onverdeeld positieve reacties op. In juli 1902 liet

Ellis – op moment van schrijven de directeur-commandant der Marine te Willemsoord – aan minister Kruys weten dat ‘onmatig gebruik van benevelende dranken’ een van de oorzaken ‘van vele en velerlei vergrijpen tegen het disciplinaire en het algemene en militaire strafrecht’ was. Hoewel hij het drankmisbruik zoveel mogelijk wenste te voorkomen, wilde hij niet zover gaan het rantsoen jenever te verbieden. In zijn brief hekelde hij het optreden van de Matrozenbond in de strijd tegen drankmisbruik:

‘Pogingen in dien geest worden den laatsten tijd niet alleen van hoogerhand in het werk gesteld. No. 12 (dd. 12 juli 1902) van het Anker, orgaan van den algemeenen bond voor Nederlandsche Marine matrozen, wijdt een artikel aan alcohol-bestrijding, waarin, met de overdrijving der schrijvers in dat blad eigen, en onder het trekken van vele, even onhoudbare als verzakende conclusies, de matrozen worden aangespoord tot bestudeering van het alcohol-vraagstuk en opgewekt tot het tegengaan van het misbruik, zelfs van het matig gebruik van benevelend vocht. Het komt mij voor dat het Marine-bestuur in deze materie de leiding niet in handen mag laten komen van hen, die in andere opzichten weinig blijk geven de instandhouding eener goede discipline bij de Zeemacht te beoogen en dat de tijd werkelijk is aangebroken om te trachten het drankgebruik in den vorm van ± 45 à 50% alcohol bevattende jenever, *als regel*, aan boord te doen vervallen.’¹⁵²

Persoonlijk vond Ellis het afschaffen van de oorlam een te rigoureuze maatregel. Liever koos hij voor een tussenweg ‘waarbij den schepeling schijnbaar het matigheids- of afschaffers-initiatief wordt gelaten doch waarbij hij inderdaad de leiding volgt, die het Marine-bestuur hem, ongemerkt bijna, verschaft’.¹⁵³

Het frappante was dat juist Ellis als minister, ondanks zijn eerdere aarzelingen, in 1905 besloot de oorlam volledig af te schaffen.¹⁵⁴ Het is niet aannemelijk dat de bewindsman dit deed onder druk van de Matrozenbond, want die richtte zich op dit punt meer op de eigen leden dan op de overheid. Enkele interne commissies op het Departement van Marine oordeelden reeds in 1903 dat het verstrekken van de oorlam niet langer wenselijk was.¹⁵⁵ Wel moest Ellis publiekelijk erkennen dat het optreden van de Matrozenbond zijn vruchten had afgeworpen. Het zedelijk peil van de matrozen was fors gestegen, het drankmisbruik werd actief bestreden en het drankgebruik was sterk verminderd.¹⁵⁶ Ook oud-officier en drankbestrijder C.W.F. baron Mackay was van mening dat het drankmisbruik onder de Jannen sterk was afgenomen dankzij de Matrozenbond.¹⁵⁷ Het was begrijpelijk dat de bond zich daar graag op beriep. Dat het gehalte van de schepelingen was gestegen, was vooral het gevolg van een mentaliteitsverandering die het vlootpersoneel had ondergaan, zo beweerde Verstegen. ‘Wij zeggen de oorzaak van de verhooging van het zedelijk peil vloeit voort uit de idee, dat de matrozen zich hoe langer hoe meer *mensch* gaan gevoelen en hoe meer men zich *mensch* voelt, des te meer zal men zich als zoodanig gedragen. Men begint thans te streven naar ontwikkeling, lichamelijk en geestelijk.’ Dit bleek bijvoorbeeld uit de wijze waarop zij hun vrije tijd besteedden. Zij hielden zich in

tegenstelling tot vroeger bezig met lichamelijke en intellectuele ontwikkeling. 'Men beoefent verschillende takken van sport, men neemt privaattlessen in zijn vrije uren en waar dat plaats vindt, verdwijnt als vanzelf drankmisbruik en prostitutie.'¹⁵⁸

Voor de Matrozenbond gold 'geestelijke' ontwikkeling als hét alternatief voor kroegbezoek. Zo richtten enkele schepelingen te Amsterdam een debatingclub op. Volgens de verslaggever in *Het Anker* bood de vereniging aan matrozen de mogelijkheid zichzelf te verrijken, wat naar zijn zeggen onontbeerlijk was voor een moderne samenleving. Matrozen moesten de achterstand die zij hadden ten opzichte van burgers zo snel mogelijk zien in te halen.¹⁵⁹ Verder ontstond in Den Helder een zogeheten Ontwikkelingsclub, die periodiek lezingen over zeer uiteenlopende onderwerpen organiseerde.¹⁶⁰ Eén van de deelnemers lichtte het belang van deze club nader toe. 'Door ontwikkeling ontstaat gevoel van eigenwaarde, wordt men zedelijk sterker, begrijpt men meer zijn plicht als mensch, begrijpt men hoe langer zoo meer welke plaats in de maatschappij wij hebben in te nemen.'¹⁶¹ Over deze initiatieven is verder nauwelijks iets bekend, behalve dat de Bond voor Minder Marine-Personeel deze activiteiten op een gegeven moment zelf ging organiseren. In de wintermaanden belegde hij zogeheten cursusvergaderingen, waar een spreker een inleiding hield over een maatschappelijk onderwerp. De onderwerpen waren in ieder geval heel divers. Zo hield de bekende socialist A.H. Gerhard een lezing over het planetenstelsel, terwijl redacteur Verstegen het politieke bestel in Nederland besprak.¹⁶² Op die manier bestreed de Matrozenbond het alcoholmisbruik en droeg zij bij aan de sociale vorming van de matrozen.

Het belang van algemeen kiesrecht

Zoals eerder gezegd was de Matrozenbond een warm voorstander van het algemeen kiesrecht. De kiesrechtkwestie was één van de prangende laatnegentiende-eeuwse vraagstukken, die de Nederlandse politiek jarenlang verdeelde. Ofschoon de grondwetsherziening van 1887 tot een aanzienlijke vergroting van het aantal kiezers leidde, had diezelfde Grondwet de mogelijkheid geschapen de uitoefening van het kiesrecht voor militairen beneden de rang van officier tijdelijk op te schorten.¹⁶³ Deze bepaling was tot stand gekomen op aandringen van het Tweede Kamerlid en oud-genieofficier W. Rooseboom. Leger en vloot moesten buiten de politieke strijd blijven, zo stelde hij. De kameraadschappelijke band en de discipline zouden in het gedrang komen wanneer onderofficieren en manschappen zich met de politiek gingen bemoeien.¹⁶⁴ Het zou nog bijna tien jaar duren voordat de wetgever daadwerkelijk van deze mogelijkheid gebruikmaakte. Op grond van artikel 5 van de nieuwe Kieswet van 1896 mochten vrijwillig dienende militairen beneden de rang van officier geen gebruikmaken van hun kiesrecht zolang zij in dienst waren. Volgens minister S. van Houten dienden politiek en krijgsmacht strikt gescheiden te blijven.¹⁶⁵ Hij kreeg bijval van enkele oud-officieren die in het parlement zitting hadden. Zo was de oud-marineofficier H.D. Guyot van mening dat de militaire dienst altijd voorrang behoorde te hebben, zelfs op de dag dat de verkiezingen plaatsvonden. De katholie-

ke oud-kapitein van het Indische leger B.R.F. van Vlijmen ging nog een stap verder: hij wilde alle militairen het kiesrecht ontnemen, de officieren inclusief.¹⁶⁶ Uiteindelijk besloot de Tweede Kamer op voorspraak van de antirevolutionaire oud-kapitein der artillerie H. Seret de schorsing te beperken tot de rang van sergeant en lager. Op die manier kon worden voorkomen dat het kiesrecht, waarover een deel van de onderofficieren inmiddels beschikking had gekregen, hen weer moest worden ontnomen.¹⁶⁷

Feitelijk was er nadien weinig veranderd. Los van de genoemde bepaling was het overgrote deel van de manschappen om andere redenen toch al van kiesrecht uitgesloten. Zij voldeden doorgaans niet aan de vastgestelde 'kentekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand'. Derhalve konden zij niet als belasting-, huur-, loon-, spaar- of examenkiezer worden toegelaten.¹⁶⁸ Die situatie werd door de schepelingen als bijzonder grievend ervaren, te meer omdat het aantal kiesgerechtigden, ook onder arbeiders, jaarlijks toenam. 'Thans worden alle ongehuwde militairen, beneden den rang van Onderofficier, in deze beschouwd als onmondigen, als krankzinnigen, als kinderen. En is men al gehuwd, dan nog moet men van het schamel loon een zekere som belasting betalen om tot de stembus te worden toegelaten', schreef de redacteur van *Het Anker*. 'Laten wij trachten hieraan een einde te maken', voegde hij er veelzeggend aan toe.¹⁶⁹ Om die reden sloot de Matrozenbond zich in het voorjaar van 1902 aan bij het NCVAK, een samenwerkingsverband van enkele landelijke vakorganisaties en de SDAP, dat zich ten doel stelde jaarlijks kiesrechtbetogingen te organiseren.¹⁷⁰ Het besluit tot toetreding was opmerkelijk, want het merendeel van de vakorganisaties bleek daartoe niet bereid. Veel vakbonden waren van mening dat de strijd voor het algemeen kiesrecht niet tot de taken van de vakbeweging behoorde, zij wilden zich alleen bezighouden met economische acties.¹⁷¹ De leidlieden van de Matrozenbond daarentegen zagen de noodzaak van parlementaire actie vroegtijdig in, juist omdat militairen direct afhankelijk waren van politieke beslissingen. Door aansluiting te zoeken bij het kiesrechtcomité begaf de Matrozenbond zich overigens op gevaarlijk terrein. Omdat de SDAP een leidende rol in dit comité vervulde, was het onvermijdelijk dat ook de Matrozenbond weer eens met de sociaaldemocratie werd geassocieerd. Dat risico nam zij echter voor lief. 'Met socialisme heeft dit [i.e.: algemeen kiesrecht] niets uitstaande', repliceerde Meijer op vragen van enkele kritische leden.¹⁷²

De motieven die de Matrozenbond aandroeg om zich in te zetten voor de invoering van het algemeen kiesrecht veranderden door de jaren heen. Aanvankelijk zagen de woordvoerders van de schepelingen het kiesrecht hoofdzakelijk als een middel om sociaaleconomische hervormingen tot stand te brengen. Zonder uitbreiding van het kiesrecht was goede militaire wetgeving ondenkbaar, meende bijvoorbeeld Meijer.¹⁷³ De reden lag voor de hand. 'Alle verbeteringen in het lot van den minderen schepeling, vanaf den kleinste tot den grootste, moeten, hetzij direct of indirect, tot stand komen met behulp van Kamer en Regeering. Het is dus van het grootste belang hoe die Kamer en hoe die Regeering is samengesteld.'¹⁷⁴ Aangezien de manschappen geen kiesrecht bezaten, dan wel hiervan tijdelijk uitgesloten waren, konden zij geen invloed uitoefenen op de samenstelling van het parlement. De volksvertegenwoordiging vormde helaas

geen daadwerkelijke afspiegeling van het volk, waardoor 'de rechten van het volk' niet werden verdedigd.¹⁷⁵ Bij de huidige regering, zo maakte *Het Anker* duidelijk, waren de belangen van de 'minderen bij leger en vloot' evenmin veilig.¹⁷⁶ Algemeen kiesrecht was met andere woorden een middel om invloed uit te oefenen op de samenstelling van het parlement en indirect de regering. Wanneer meer arbeidersvertegenwoordigers werden verkozen die bereid waren de belangen van het lagere marinepersoneel te behartigen, zou dat de economische positie van de schepelingen zonder meer ten goede komen, bevoordeelde een zekere 'Ambulantes'.¹⁷⁷ Al met al stonden militairen doorgaans anders tegenover de politiek dan de meeste arbeiders.

Naar mate de tijd voortschreed, kwam de nadruk minder te liggen op de economische noodzaak van belangenbehartiging in de Tweede Kamer en meer op het belang van politiek-maatschappelijke emancipatie. Dat is althans af te leiden uit het in *Het Anker* gebezigde woordgebruik. Volgens Meijer was het altijd hetzelfde liedje: de maatschappij zag militairen niet voor 'vol' aan. Allerlei rechten en vrijheden werden hun stelselmatig onttrokken, waardoor militairen in 'politiek-burgerrechtelijk opzicht' ver achterstonden bij hun 'medeburgers'. Op die manier trachtte de overheid een 'kunstmatige scheiding' tussen leger, vloot en volk in stand te houden, een situatie die naar zijn overtuiging niet langer was vol te houden:

'Het is een eisch van gezonde politiek ook hun recht van meespreken te geven in de zaken, die voor heel ons volk van zoo groot belang zijn. Doet men dit niet, dan wordt onder de militairen in het leger en op de vloot een stemming gekweekt die, als het er op aan komt, nadeelige gevolgen kan hebben voor het werkelijk belang der natie. Het werkelijk landsbelang eischt geen scheiding van burgers en militairen in twee vreemd tegenover elkaar staande groepen; integendeel, het waarachtig volksbelang eischt dat er zooveel mogelijk éénheid is tusschen burgers en militairen, ook wat betreft hun voelen en denken op politiek gebied.'¹⁷⁸

Meijer vertolkte de visie van veel schepelingen. Janmaat voelde zich achtergesteld bij veel burgerarbeiders. Het ontbreken van kiesrecht werd opgevat als een miskennis, als een blijk van wantrouwen. Zo vond *Het Anker* het ongerijmd dat militairen kennelijk wel over voldoende vertrouwen beschikten om het vaderland te verdedigen, terwijl zij 'niet capabel' werden geacht 'als Staatsburger mee te kiezen het bestuur des lands'.¹⁷⁹ Als militairen hun nut bewezen ten aanzien van het behoud van de Nederlandse natie, dan moest de maatschappij hen dienovereenkomstig als burgers behandelen en dus niet langer uitsluiten van het kiesrecht.¹⁸⁰ Het deed pijn dat een ondergeschikte militair op één lijn werd geplaatst met 'een gek, een misdadiger, iemand aan wie het burgerrecht ontnomen is, een onder curateele gestelde'.¹⁸¹ De schepeling had geen behoefte aan voorrechten of een bijzondere behandeling. 'Hij wenscht met den burgerarbeider beschouwd te worden als Nederlandsch Staatsburger, niet meer en niet minder.'¹⁸² Hij wilde slechts 'evenveel rechten als ieder ander'.¹⁸³

Er was ten slotte nog een derde reden waarom de leidslieden van de Matrozenbond bereid waren voor uitbreiding van het kiesrecht te strijden. Algemeen kiesrecht, zo meende Verstegen, bleek een middel waarmee militairen hun lotsverbondenheid met 'de werkende klasse uit den burgerstand' tot uitdrukking konden brengen. Door vertegenwoordigers uit het volk te kiezen, lieten militairen zien dat zij het 'militairistische kaste-idée' waren ontgroeid en 'zich gevoelen dezelfde menschen uit dezelfde maatschappij'.¹⁸⁴ Het lagere marinepersoneel maakte deel uit van het 'grootte arbeidersleger' dat streed 'voor beschaving en welvaart'.¹⁸⁵ De strijd voor algemeen kiesrecht was kortom een 'dure plicht' voor elke schepeling.¹⁸⁶ De maatschappij moest zien dat het hier een 'ernstig streven' betrof.¹⁸⁷ Via *Het Anker* werden de matrozen, mariniers en stokers dan ook herhaaldelijk aangespoord de provinciale en nationale kiesrechtbetogingen te bezoeken. Van de zijde van militairen was de belangstelling voor deze bijeenkomsten dikwijls niet groot, aan deelname kleefde nu eenmaal risico's. In 1903 werd bijvoorbeeld een viertal matrozen het certificaat van goed gedrag ontnomen omdat zij aan een kiesrechtmeeting in Rotterdam hadden deelgenomen, althans zo luidde de lezing van de Matrozenbond.¹⁸⁸ De minister van Marine hield er een andere zienswijze op na. Hij beweerde dat de schepeling ten aanzien van zijn politiek-geestelijke ontwikkeling 'geen enkele band' werd aangelegd. De betreffende matrozen waren om een andere reden gestraft, namelijk vanwege colportage met anti-militaire geschriften op een openbare bijeenkomst.¹⁸⁹ Hoewel het militairen niet was toegestaan in uniform aan protestbetogingen deel te nemen, nam in de loop van de jaren het animo voor de kiesrechtbijeenkomsten toe.¹⁹⁰ Binnen de Matrozenbond werden speciale reiskassen in het leven geroepen, om de reiskosten te dekken van leden die de meetings wilden bijwonen.

De Matrozenbond was één van de dragende organisaties van de kiesrechtbeweging geweest. Toen het NCVAK in 1908 werd opgeheven en de SDAP de leiding nam in de kiesrechtstrijd, trok de bond zich officieel terug.¹⁹¹ Dat weerhield hem niet de strijd voor algemeen kiesrecht met woord en daad te blijven steunen. Toen de SDAP, gesteund door het NVV, in november 1910 een goed georganiseerde petitionnementsactie op touw zette, droeg ook de Bond voor Minder Marine-Personeel zijn steentje bij. De SDAP wilde de kwestie breed onder de aandacht van de bevolking brengen, maar ten diepste hoopte zij met het petitionnement haar positie binnen de arbeidersklasse te versterken. Door middel van huisbezoeken moesten de partijleden handtekeningen verzamelen, niet alleen bij geestverwanten, maar ook bij andersdenkenden.¹⁹² Op veel plaatsen bleven de resultaten aanvankelijk achter bij de verwachtingen. Den Helder vormde een positieve uitzondering op deze regel.¹⁹³ In vier maanden tijd had de plaatselijke SDAP-afdeling meer dan 2600 handtekeningen verzameld.¹⁹⁴ Ongetwijfeld was dat de verdienste van Andries Michels, die behalve administrateur van de bond ook als secretaris aan de Helderse SDAP-afdeling was verbonden. Met grote voortvarendheid coördineerde hij de handtekeningenactie. Op zijn aanwijzen werd de stad verdeeld in drie districten, die elk systematisch werden bewerkt. Elk district stond onder de leiding van één man die de huisbezoekers aanstuurde en aldaar de propaganda organiseerde.¹⁹⁵

Onder Michels' leiding werden de varengasten eveneens actief bewerkt. Via de SDAP-afdeling was de Bond voor Minder Marine-Personeel verzocht deel te nemen aan de actie.¹⁹⁶ Dankbaar maakte Michels gebruik van het organisatorische netwerk van de bond. In zijn hoedanigheid als administrateur schreef hij alle afdelingen en correspondenten aan met het verzoek aan boord de lijsten te verspreiden en de schepelingen te laten tekenen. Die werkwijze sorteerde effect. In drie maanden tijd verzamelde Michels bijna 2200 handtekeningen onder het vlootpersoneel, waarvan er 1600 afkomstig waren van schepelingen aan boord van de actieve oorlogsschepen, terwijl de overige 570 handtekeningen uit Den Helder, Hellevoetsluis, Rotterdam en Vlissingen kwamen. Het volkspetitionnement overschreed dankzij het optreden van Michels zelfs de landsgrenzen, want de lijsten werden ook naar de afdelingen in het Caribisch gebied en Nederlands-Indië gezonden.¹⁹⁷ Kennelijk riep de actie hier en daar vragen op. De redacteur van *Het Anker* schreef namelijk uitdrukkelijk dat er geen gevaren aan de actie waren verbonden. 'Als er gevaar zat in het teekenen op de petitionnementslijsten, dan zou het H.B. zich wel hebben gewacht om aan deze beweging mee te doen.'¹⁹⁸ Uiteindelijk bleken 2327 Jantjes te hebben getekend, volgens *Het Anker* een 'respectabel aantal'. Het betrof immers twee derde van alle 3500 meerderjarige schepelingen, korporaals en onderofficieren op de vloot. 'Rekent men nu nog, dat zeer veel gehuwden, die in Nederland waren, thuis hebben geteekend op de lijsten, hen door huisbezoekers aangeboden, dan kan de Bond voor Minder Marine-Personeel met groote voldoening op deze actie terugzien.' De actie, zo schreef de krant, maakte duidelijk dat schepelingen niet langer als 'onmondigen in den Staat' wensten te worden beschouwd.¹⁹⁹

In de achterban van de SDAP werden de resultaten enthousiast onthaald. 'Meer dan de helft van de heele vloot heeft geteekend', constateerde de sociaaldemocraat W.H. Vliegen tevreden tijdens de slotbetooging. 'Ging het bij meerderheid van stemmen, dan stond de vloot reeds aan onze zijde!'²⁰⁰ In het door de SDAP gepubliceerde overzicht was het vlootpersoneel als een afzonderlijke groep gerubriceerd, naast alle kiesdistricten.²⁰¹ Die euforische opmerking was een inschattingsfout – zo zou blijken – en ging voorbij waar het de schepelingen uiteindelijk om te doen was: zelfstandigheid en gelijke behandeling met burgers.

Conclusie

De ontevredenheid onder het lagere marinepersoneel liet zich aan het begin van de twintigste eeuw duidelijk gevoelen. Terwijl de maatschappij in het laatste kwart van de negentiende eeuw in rap tempo veranderde, handhaafde de marine ten aanzien van het personeel de status quo. Het aanvangssalaris bleef na 1875 lange tijd ongewijzigd, van een wettelijke pensioenregeling voor weduwen en wezen wilde de marineleiding tot 1909 niet weten en het militair recht vereiste dringend herziening. De matroos nam met de bestaande toestand niet langer genoegen en liet dat weten ook. Hij voelde zich in deze opzichten achtergesteld bij verschillende groepen burgers. Op allerlei manieren trachtte

de Matrozenbond de belangen van de matrozen – en later ook die van de stokers en de mariniers – te behartigen. Volgens sommige officieren bestond het lagere marinepersoneel grotendeels uit mopperaars en stelde het onredelijke eisen. Ook sommige kranten deden dat voorkomen. Anderen beweerden dat de SDAP via de Matrozenbond de schepelingen voor het socialisme trachtte te winnen. Nu was het waar dat de SDAP de enige partij was die de belangen van Janmaat consequent behartigde in de Tweede Kamer. Om die reden kon dan ook de indruk ontstaan dat de partij de Matrozenbond in haar greep had en een politieke strijd voerde over de hoofden van het schepelingen. De wijze waarop de bond zijn eisen en argumenten voor het voetlicht bracht, maakte echter duidelijk dat zij geen politieke, maar een sociaal-culturele strijd voerde. Door middel van bijvoorbeeld het verspreiden van vragenlijsten of het advies vragen aan kenners, toonde de bond aan niet zomaar wat te roepen, maar zijn eisen zorgvuldig te kunnen onderbouwen.

Het denken binnen de Matrozenbond werd in sterke mate beheerst door het streven naar een menswaardig bestaan. Daarbij ging het de schepelingen niet alleen om verbetering van de eigen positie, maar vooral ook om erkenning, respect, waardering en zelfstandigheid. Dat was uiteindelijk het terugkerende refrein in de argumenten die de bond te berde bracht op de verschillende hiervoor besproken onderwerpen. Janmaat wilde niet langer als een onmondig, onbezonnen, rechteloos, ruw en drankzuchtig wezen worden beschouwd. Volgens de leidlieden van de bond was de moderne matroos behalve militair namelijk ook mens, echtgenoot, vader én staatsburger. Zijn identiteit omvatte dus veel meer dan het militair-zijn. En dat schiep zowel rechten als plichten. Zijn bereidwilligheid het vaderland te verdedigen en daarvoor zo nodig het leven te laten, verdiende respect, inspraak en medezeggenschap. Hij was niet langer een onmondig kind, dat zich in alles – dus ook buiten diensttijd – door zijn meerdere de les liet lezen. Integendeel, hij beschikte over gevoelens en gedachten en was in staat deze zelfstandig onder woorden te brengen. Die werkelijkheid moest de marineleiding dan ook in haar beleid verdiscounteren en zij behoorde de schepeling dienovereenkomstig te behandelen, zowel wat betreft zijn inkomen, zijn rechtspositie als zijn politieke rechten. Dat zorgde ervoor dat de bond zich niet alleen tot de overheid wendde met het verzoek verbeteringen door te voeren, maar de eigen leden eveneens opriep verkeerde gewoonten te laten en zich te ‘verheffen’. Binnen de zeestrijdkrachten ontbrak die erkenning grotendeels en dat was zonder meer de grootste grief van het scheepsvolk.

Deze boodschap stuitte voortdurend op onbegrip bij de (marine)autoriteiten, die zich op hun beurt eveneens verantwoordelijk voelden voor de matroos, maar met maatregelen lang zo ver niet wilden gaan als de schepelingen. In tegenstelling tot wat de bond dikwijls beweerde, stonden de marineautoriteiten lang niet altijd negatief tegenover hervormingen. Ook voor de marineleiding was het evident dat de soldijregeling moest veranderen, dat een weduwen- en wezenpensioen wenselijk was, dat het militaire recht te wensen over liet en dat het alcoholmisbruik om een oplossing vroeg. Zij was wel degelijk bereid hervormingen door te voeren, maar wilde het initiatief daartoe én de uitvoering daarvan niet uit handen geven. Door geregeld commissies in het leven te roepen, kon de

minister van Marine in ieder geval aantonen dat hij van goede wil was – in werkelijkheid zorgden dergelijke commissies er dikwijls voor dat hervormingen vertraagd werden ingevoerd. Bij het wegen van de belangen maakte de bewindsman als eindverantwoordelijke echter een andere afweging dan het marinepersoneel. Voor hem wogen de ‘schatkist’ en de ‘krijgstucht’ veel zwaarder. In wezen ging de tegenstelling tussen de autoriteiten en het lagere marinepersoneel over de vraag in hoeverre de marine als een afzonderlijke leefgemeenschap, geheel gebaseerd op eigen regels, instituties en tradities, bestaansrecht had. Waar de autoriteiten onverkort wensten vast te houden aan de eigenstandigheid van het instituut marine, waren veel schepelingen van mening dat de autoriteiten in het personeelsbeleid rekening dienden te houden met de maatschappelijke ontwikkelingen. Waar de bond streefde naar een voorzichtige vorm van vertegenwoordiging, bleef de marine de bijzondere positie van de marine benadrukken. Dat verklaart waarom zelfs hervormingsgezinde officieren weinig in het idee van de scheepsraad zagen. Democratisering en vermaatschappelijking waren vooralsnog een brug te ver. Dat de bond daarbij de confrontatie niet vreesde en de grenzen van het gangbare meermaals overschreed, zal in de volgende hoofdstukken blijken. Eerst volgt echter een hoofdstuk over de ‘kinderwerving’, waaruit blijkt dat vorm en inhoud niet van elkaar te scheiden waren.

5 | ‘Zij draagt het cachet van zielverkoop

De agitatie tegen de ‘kinderwerving’

Inleiding

Tegenover de marineleiding trachtte de Matrozenbond zich overwegend constructief op te stellen.¹ Dat bleek wel uit de verzonden verzoekschriften, waarin de minister geregeld concrete suggesties voor verbeteringen aan de hand werden gedaan. Opvallend daarin was de dikwijls positieve toonzetting: de huidige generatie matrozen stond hoger op de morele ladder dan de eerdere generaties en verdiende daarom betere arbeidsvoorwaarden en een menswaardige behandeling. De verzoekschriften dienden als middel om de bewindsman van Marine en het parlement te overtuigen van het billijke van de voorgestelde hervormingen, die de organisatie als geheel bovendien ten goede zouden komen. Ten opzichte van de samenleving hanteerde de bond daarentegen een geheel andere strategie. In woord en geschrift schiep hij het beeld van een instituut waar misstanden aan de orde van de dag waren, waar het lagere personeel over geen enkele vrijheid beschikte en geheel was overgeleverd aan de willekeur van bovengeschaten. De marine was een conservatief bolwerk dat verouderde gebruiken koste wat het kost in stand trachtte te houden en op geen enkele wijze bereid leek hervormingen door te voeren. Het contrast tussen beide strategieën was weliswaar groot, maar het doel bleef hetzelfde. Dit hoofdstuk laat zien hoe de bond erin slaagde ‘de’ maatschappij bij zijn strijd voor lotsverbetering te betrekken. Hij deed dat op een plek waar de marine zonder meer afhankelijk was van deze samenleving, namelijk bij de werving van nieuw marinepersoneel. Zoals zal blijken, wilde de bond daarmee niet zozeer de krijgstucht ondermijnen, maar beschouwde hij de actie als een extra drukmiddel om de marineleiding tot hervormingen te dwingen. Door gebruik te maken van de openbaarheid – naar de opvattingen van de Duitse filosoof Jürgen Habermas is dat de plaats waar de publieke opinie tot stand komt, een gebied tussen de staat en het privéleven² – bracht de Matrozenbond een maatschappelijk debat op gang over wat al snel de ‘kinderwerving’ ging heten. Door deze actie kwam een deel van de samenleving in beweging en dat zorgde voor een maatschappelijke ‘toenadering’ tot de zeestrijdkrachten, zij het op een andere manier dan de marineleiding graag zou hebben gezien.

1. Alex Verstegen was één van de oprichters van de Matrozenbond. Hij fungeerde achtereenvolgens als secretaris-penningmeester en administrateur van het hoofdbestuur, vervolgens was hij jarenlang hoofdredacteur van *Het Anker* (NIMH, Den Haag).

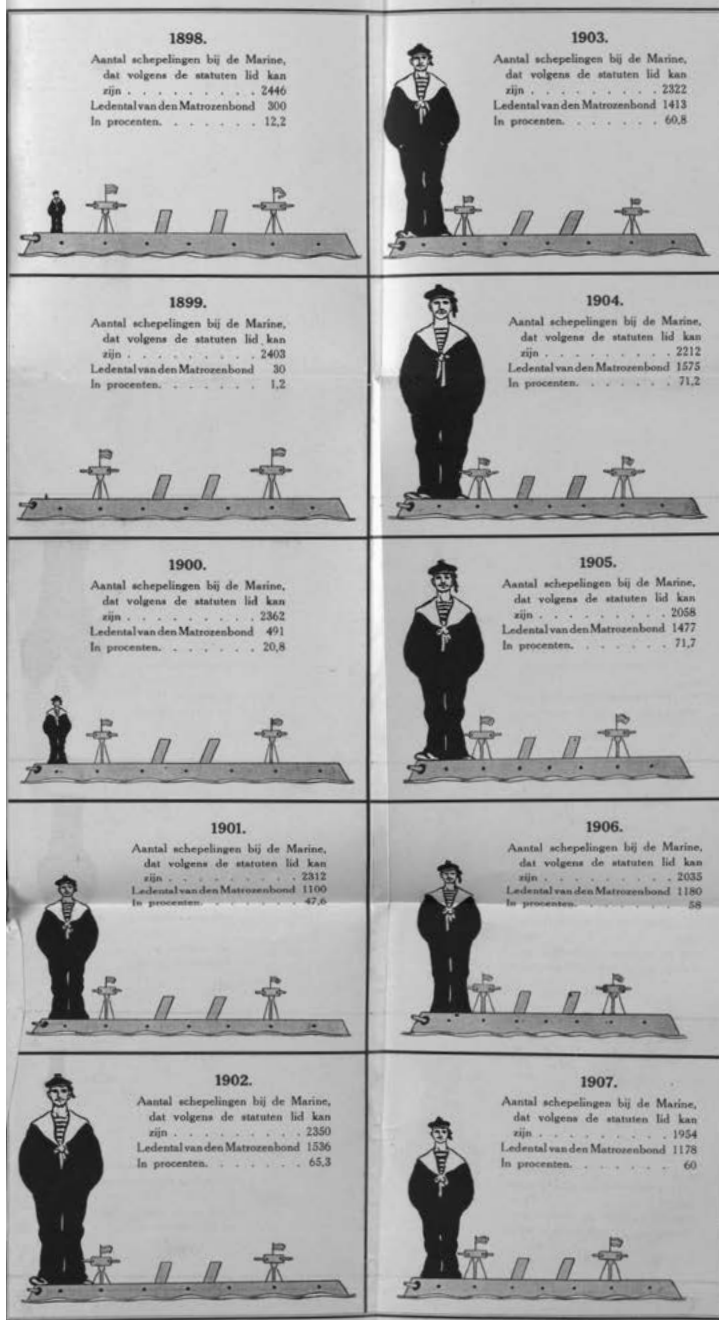

2. Tussen 1901 en 1906 speelde Willem Meijer als administrateur en hoofdredacteur van *Het Anker* een sleutelrol binnen de Matrozenbond (IISG, Amsterdam).

3. Andries Michels was tussen 1904 en 1919 als administrateur aan de Matrozenbond verbonden en bepaalde al die tijd in hoge mate de koers van de bond (Gedenkboek ABVNMM).

Grafische uitbeelding van het ledental van den Matrozenbond ten opzichte van het getal wat lid kon zijn, van 1898–1907.

4. De Matrozenbond voorzag in een duidelijke behoefte, zoals blijkt uit een door Albert Hahn vervaardigde weergave van de groei van de Matrozenbond gedurende de jaren 1898–1908 (*Jaarboekje van de Bond voor Minder Marine-Personeel* 1909 in: IISG, Amsterdam).

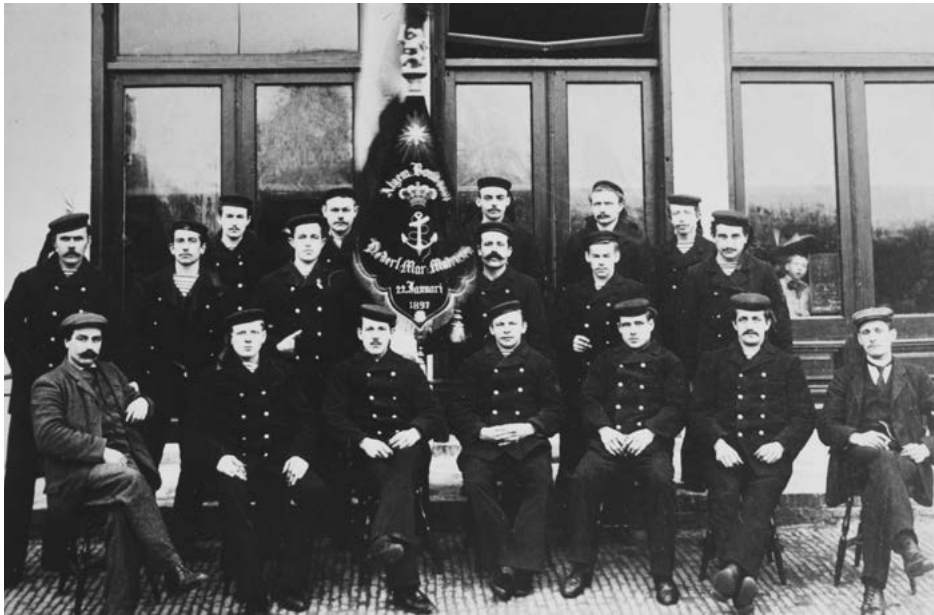
5. In juli 1902 kreeg de Matrozenbond de beschikking over een eigen gebouw aan de Hoofdgracht 80 te Den Helder (IISG, Amsterdam).

6. In december 1903 werd intrek genomen in een pand aan de Hoofdgracht 17, dat voortaan Helden Marinegebouw werd genoemd (IISG, Amsterdam).

7. In 1914 werd een nieuw pand aangebouwd in de stijl van de Amsterdamsche School. In de volksmond werd dit gebouw ook wel De Burcht genoemd (Regionaal Archief, Alkmaar).

8. Het hoofdbestuur van de Matrozenbond en de afgevaardigden van de verschillende afdelingen op de algemene vergadering van 1904. Deze vergadering werd meestal gehouden in de maand januari (NIMH, Den Haag).

9. Het hoofdbestuur en de afgevaardigden tijdens de laatste algemene vergadering van de Matrozenbond, gehouden in januari 1908. In dat jaar werd de Bond voor Minder Marine-Personeel opgericht (NIMH, Den Haag).

Weekblad gewijd aan de belangen van het mindere Marine-personeel.

Redacteur W. H. Meijer.

Versijnt elken Zaterdag.

ABONNEMENTSPRIJS.

By vooruitbetaling per drie maanden
FRANCO PER POST . . . . . f 0-30
FRANCO PER POST NAAR 't BUITENLAND . . . . . f 0-70

BRIEVEN EN INZENDINGEN STUKKEN VOOR REDACTIE EN
ADMINISTRATIE TE ZIENEN AAN HET BUREAU VAN HET BLAD

Weststraat 38, Den Helder.

ADVERTENTIËN.

VAN 1 TOT 5 REKKE 50 CT. — ELKE REKKE MEER 10 CT.
— VOOR LEZEN VAN MARINE-NIEUWS PER REKKE 5 CT.

Attentie!

Wij maken inzenders van ingezonden stukken er op attent, dat zij bij 't zenden van een bijdrage voor het blad altijd hun naam, stb. en schip, waarop zij dienen, moeten vermelden.

Zonder dat kunnen wij kunne bijdragen niet plaatsen. Het spreekt natuurlijk vanzelf, dat iedere naam bij ons veilig is, maar wij moeten weten, waar wij ons zoo noodig kunnen vervoegen om andere inlichtingen. Tevens mog eens het dringend verzoek om het papier slechts aan een zijde te beschrijven. Men bespaart ons daarmee zeer veel tijd.

Redactie.

De kinderroof voor de Kon. Ned. Marine.

Over de kindervererving bij de marine is in den laatste tijd nogal eens het een en ander gesegd. En wat er van gezegd is, was in den regel niet veel goeds.

Wat dit laatste betreft, een wonder is dit niet. Na alles wat we zoo voor en na over de marine gehoord hebben, kan het ons niet verwonderen, dat zelfs in de Kamer van meer dan een zijde stemmen opgingen, welke een einde gemaakt wenschten te zien aan een wervingssysteem, dat volgens den oud-kolonel der marine J. P. VAN ROSSUM 'het cachet van zelfverlooperij draagt'.

Zoals men zal weten, moest een jongen zich voorheen bij onze marine verbinden voor den tijd van twaalf jaren. D. w. z., hij kwam dan op 13 a 14-jarigen leeftijd in dienst, tekenende voor 12 jaar, doch zijn diensttijd begon pas te tellen, zodra hij zestien jaar werd; zodat feitelijk een verbintenis voor den tijd van *verries* jaar — soms nog langer — werd aangegaan. Een krachtige agitatie tegen dit diep onsedelijk systeem, gevoerd door het marinepersoneel zelf en gesteund door onze partijgenooten in de Kamer, mocht bewerkstelligen, dat de duur der verbintenis werd verkort met één, zegge één jaar; met verder dit voordeel, dat de laatste drie dienstjaren niet in actieve dienst worden doorgebracht, doch bij de marine-reserve. Waar echter weer dit nadeel tegenover staat, dat de diensttijd pas begint te tellen, zodra men zestien jaar wordt, terwijl de leeftijd van zamenstelling deeltel is gebleven . . .

Feitelijk wuist de affaire dus op denzelfden voet voortgezet, met alleen dit verschil, dat men de drie laatste jaren van zijn diensttijd niet in actieve dienst doorbrengt, zodat een jongen, die vroeger pas op zijn 23e jaar 'vloekram', nu reeds op 25-jarigen leeftijd heen kan gaan. Dit is zeker een niet onbelangrijke verbetering. Maar men houde wel in het oog, dat daarmede principieel niets aan de zaak veranderd is.

Eensmaal voorheen gaat de marine door

met kinderen van 12 a 14-jarigen leeftijd te roeselen. Ja, te roeselen; waarachtig, ik weet er geen beter woord voor.

Ea het zijn niet de matrozen alléén, die zich weinig ingenuomen gevoelen met het bestaande wervingssysteem. Toen bij het behandelen der jongste Marinebegroting deze kwestie in de Kamer ter sprake werd gebracht, bleek het, dat vrijwel alle Kamerleden, die daarover het woord voerden, zich min of meer in afkeurenden zin over de kindervererving uitlieten. Ik neem slechts behalve onze partijgenooten, de heeren KETELAAR, STAALMAN, DUYMAER VAN TRINST en VERHEY.

Maar de Minister van Marine verklaarde, dat hij van het bestaande wervingssysteem geen afstand wilde doen. 'De maatschappelijke toestanden beletten mij dit', was het wel positieve, maar niettemin zeer onbevredigende antwoord. Ja, hij vond dit door vrijwel allen veroordeeld stelsel, dat tal van jonge knaopen ongelukkig maakt, in de gevangenis brengt en niet zelden hun gansche leven verwoest, zoo heerlijk volmaakt, dat hij zelfs van een proefbil, als door de kolonel der mariniers VOGHIE was aangeboden, niets wilde weten.

De enige toezegging die hij kon doen, was het uit den dienst gaan bij gebrek aan aanleg of ongeschiktheid vergemakkelijken.

Bij de behandeling van de marinebegroting over 1903 reide de Minister: 'Ik wensch te relevereren, dat reeds veel gedaan is om het uit den dienst gaan van jeugdige schepelingen te vergemakkelijken, wanneer het blijkt, dat zij niet geschikt zijn voor het zeemansleven. Elke commandant kan zulk een schepeling voordragen voor ontslag'.

En bij de behandeling van hetzelfde wetsontwerp over 1904 kregen we de volgende ministerieele verklaring:

'Ik gevoel niet dat er iets onsedelijks in schuilt, maar wat ik wel gevoelde en wat ik nog voel, is dat men voor de jongens, die zich niet bij de marine thuis gevoelen, voor de aanleg niet aan, het uit den dienst gaan gemakkelijker moet maken. In die richting heb ik reeds veel gedaan en zal ik nog meer doen'.

Nietwaar, deze beide verklaringen laten aan duidelijkheid niets te bevenen over. Laat ons nu eens zien in hoeverre de Minister woord gehouden heeft.

Geruimen tijd geleden ontving ik uit Amsterdam het volgende schrijven, d. d. 11 Februari 1904.

11 Februari 1904.

Gastheer heer redacteur van Het Anker.

Ik wilde u een verzoek doen namens mijn man en mijne kinderen. Wij hebben een zoon en broeder, die voor ongeveer 1 jaar als matroos dienst heeft genomen en daarvan heeft gedienst 1 jaar en daarna als deserter naar Duitschland is gegaan. Hij is nu van plan terug te keeren. Nu soude ik u gaarne eenige in-

lichtingen willen vragen, als u zoo vriendelijk soude willen zijn om ons in deze zaak in te lichten.

Of hij, als hij terug mocht komen, zichzelf niet mocht, of dat hij zich op moet laten pakken en als dat alles is geschied, hoe hij zich te gedragen heeft voor den krijgerraad. Hij wordt spoedig 18 jaar; hij moet nog 10 jaar vooeden, tot hij in dienst ging en dienst wil hij belist niet meer doen. Wil u zoo vriendelijk zijn, om ons als het u liefst, zoo spoedig mogelijk te berichten hoe u en wat u er van denkt?

Bij voorbaat onze hartelijke dank.

Zijne moeder en verdere familie.

Dat was dus een noodkreet van een moeder, die haar zoon uit de zelfgekoren ballingschap terugwenschte. Maar de jonge man, een flinke, ferme jonge kerel, wilde wel terugkeeren, maar langer dienst doen bij de Marine, neen, daar zag hij geen kans voor.

Goede raad was duur. Wat moest ik die wanhopige moeder nu antwoorden?

Na rijpe overweging gaf ik den volgenden raad: Laat uw zoon terugkeeren, zichzelf aanmelden, laat hij zich ernstig en behoorlijk gedragen voor den krijgerraad en laat hij ook na het ondergaan van zijn straf — op deserte volgt altijd gevangenisstraf — zich netjes en behoorlijk gedragen en kan hij zich ook na zijn terugkeer aan boord in den dienst schikken, laat hij niet dan zijn commandant in den arm nemen en aan den Minister verzoeken om ontslag uit den dienst.

Ik geloofde toen werkelijk, dat zulk een verzoek, op die wijze gedaan, niet van de hand zou worden gewezen, gezien de verklaringen van den heer ELLIS in de Kamer.

Immiddels publiceerde ik de zaak in 'Het Anker' en vroeg in een onderschrijfe of er niet iemand onder de officieren was, die zich het lot van dezen jongen man wilde aantrekken.

Hierop ontving ik een schrijven van een oud-secoficier, die noewel mij als de ouders van den jongen man, met raad en daad terzijde heeft gestaan en die zich met volle toewijding heeft beijverd om de zaak tot een goed einde te brengen.

Dank zij het humane standpunt van den krijgerraad te Willemoord, kreeg hij voor zijn desertheid slechts één maand gevangenisstraf, waarvan nog de voorlopige hechtenis werd afgetrokken, zodat hij slechts een paar weken in de gevangenis doorbracht.

Moestl geeft men voor deserter 3 maanden of meer.

Intusschen was door den vader het volgende verzoek aan den Minister gezonden:

Aan

Zijne Excellentie den Minister van Marine.

Geeft met verschuldigen eerbied te kennen . . . wonende . . . te Amsterdam;

1) Namen heb ik om licht te begrijpen redenen weggelaten.

dat zijn zoon . . . stamloos . . . als jongen bij de Koninklijke Nederlandsche Marine in dienst is gekomen den 10 Maart 1900 op 13-jarigen leeftijd;

dat hij zich, zoals Uw Excellentie uit zijn conductieboekje moge blijken, over het algemeen goed heeft gedragen, doch dat hij zich vooral den laatste tijd zeer ongelukkig gevoelde aan boord en zeer verlangend is in de burgermaatschappij terug te keeren; dat hij daarom zoo erg opzag tegen de reis met H.M. de Ruyter naar West-Indië, dat hij niet aan boord terugkeerde na het eindigen van zijn verlof en deserterde;

dat hij zich op Woensdag den zeventienden Februari j.l. vrijwillig weder aan boord gemeld heeft, omdat het in het buitenland, buiten de mogelijkheid om in Holland te kunnen terugkeeren om zijn ouders te zien, een onhoudbare toestand voor hem was;

dat hij thans veroordeeld is en zijn gevangenisstraf ondergaat;

dat hij pas den leeftijd van 18 jaar heeft bereikt;

redenen waarom adresant Uw Excellentie verzoekt, zijn zoon, den matroos te klasse . . . na het eindigen van de straf waartoe de Krijgerraad hem heeft veroordeeld, vrijstelling te willen verlenen van het dienstverloof, dat hij nog zoude moeten vervullen.

1 Welk doende,

Amsterdam, 31 Maart 1904.

Tot nog toe is op dit request door de betrokken personen geenwel antwoord ontvangen; 1)

Intusschen was de jonge man uit de gevangenis ontslagen en geplaatst op het Wachtpost te Willemoord. Hier vroeg hij in een onderhoofd met den commandant, of deze zijn medewerking zou willen verlenen om hem zijn ontslag uit den reedienst te bezorgen, daar hij zich niet in den dienst kon schikken.

Doch deze deelde hem mede, dat zijn vader dit reeds per request aan den Minister had verzoekt, maar dat op een dergelijk verzoek geen acht kan worden geslagen, daar hij niet moest vergeten, dat de Marine nu reeds zoveel onkosten aan opleiding voor hem had besteed, en dat het nu toch niet aangien om hem, nu de Marine daarvan reeds een som gans profitteers, te ontslaan!

Voor de dit is een fijne standpunt, dat door dezen commandant werd ingenomen!

Alsof de Marine er mee gebaat is, indien zij een jongen in dienst houdt, die een zoo alreeds-veeligen hekel aan den dienst heeft, dat hij reeds eenmaal de vlucht naar Duitschland nam . . .

Kort na dit gesprek kwam ik den jongen op straat teges en vroeg hem of zijn vader

Aan

Op Zondag 10 Juli heb ik den vader van den jongen man het laatste gesproken.

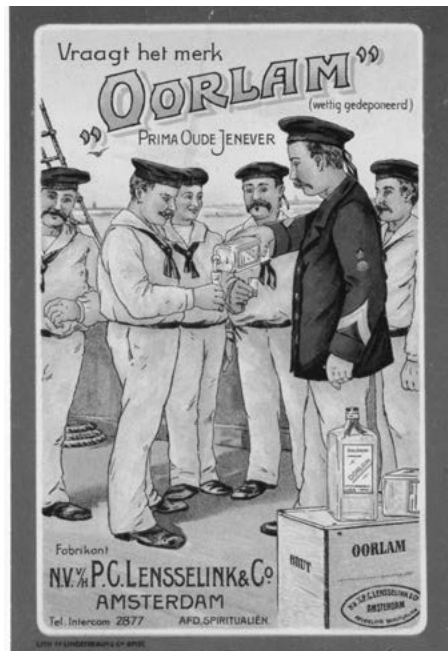
Toen was er nog geen antwoord. Of het inmiddels is gekomen, weet ik niet. Maar ik vermoed van niet, dat hij aan een wel bericht had gehad.

W. H. M.

10. Voopagina van Het Anker van 30 juli 1904. Op last van minister Ellis moest de Matrozenbond in 1903 officieel afstand doen van het blad, maar er bleven in werkelijkheid onmiskenbaar banden bestaan (NIMH, Den Haag).

11. Dagelijks ontvingen schepelingen een rantsoen jenever. Aan dit gebruik kwam in 1905 een einde (Marinemuseum, Den Helder).

12. De oorlam was ook buiten de marine een begrip. Fabrikanten maakten er bijvoorbeeld graag reclame mee, zoals blijkt uit dit etiket (Maritiem Museum, Rotterdam).

13. Een matroos in de tropen krijgt zijn soldij uitbetaald aan boord van het pantserschip Zeven Provinciën, datering ontbreekt. De meeste matrozen verdienden omstreeks 1910 ongeveer één gulden per dag (NIMH, Den Haag).

14. Broodmaaltijd aan boord van het pantserschip *Koningin Regentes*, 1905. Het avondeten werd door schepelingen veelal theewater genoemd (Marinemuseum, Den Helder).

15. Aan boord van het pantserschip *Koningin Regentes* wordt een koe geslacht, 1905 (Marinemuseum, Den Helder).

16. Matrozen schrobden het dek aan boord het pantserschip *Gelderland*, omstreeks 1900 (NIMH, Den Haag).

17. Plunje-inspectie aan boord van een marineschip, omstreeks 1900 (NIMH, Den Haag)

18. Jongens van 13-16 jaar begonnen hun marineloopbaan aan de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden en tekenden een dienstverband van twaalf jaar, ingaande op hun zestiende verjaardag (NIMH, Den Haag).

19. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstond verzet tegen het rekruteringsbeleid van de Koninklijke Marine. Na augustus 1914 werden jongens onder de 16 jaar niet langer aangenomen (Marinemuseum, Den Helder).

26. 15.12.1906.
=1-

230.

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE MARINE.

ONTSLAGBRIEF.

26.
=1-

De Schout bij nacht, Div. & Comm. d' marine TE Amsterdam
daartoe gemachtigd door den MINISTER VAN MARINE, bij beschikking van den 14^{en} Juni
1915, n°. 51/710
ontslaat bij dezen, met ingang van den 16^{en} Juni 1905
uit 's Rijks Zee dienst, den persoon van

Henri Adriaanus van Velze

Zoon van *Adriaanus* en van *Alida Hendrika van*
Geboren te Kellingwilde, den 11^{en} Juni 1874.
merkbare kenmerken:

Laatst gediend hebbende als *matroos & klomp* Stamboeknummer *2539*, aan boord
van Hr. Ms. *Wachtchip* te *Amsterdam*
en wel uithoofde van *diensteindigging.*

*Heeft op 23 Jan 1905, een
vrijw. verblijfsb. aangevraagd
als Matroos 1ste kl. 60. M.
Reserve, voor 5 jaar 1re,
onder staal. n. n. 1205. -
Amst. 23 Jan 1905 -
De f. l. ommeed is aan,
travelscheide.*

Amsterdam, den 15^{en} Juni 1905

De Schout bij nacht
Amsterdam voornoemd.

N°. 141.
1906.

CERTIFICAAT VAN GOED GEDRAG.

Stamboeknummer

2539

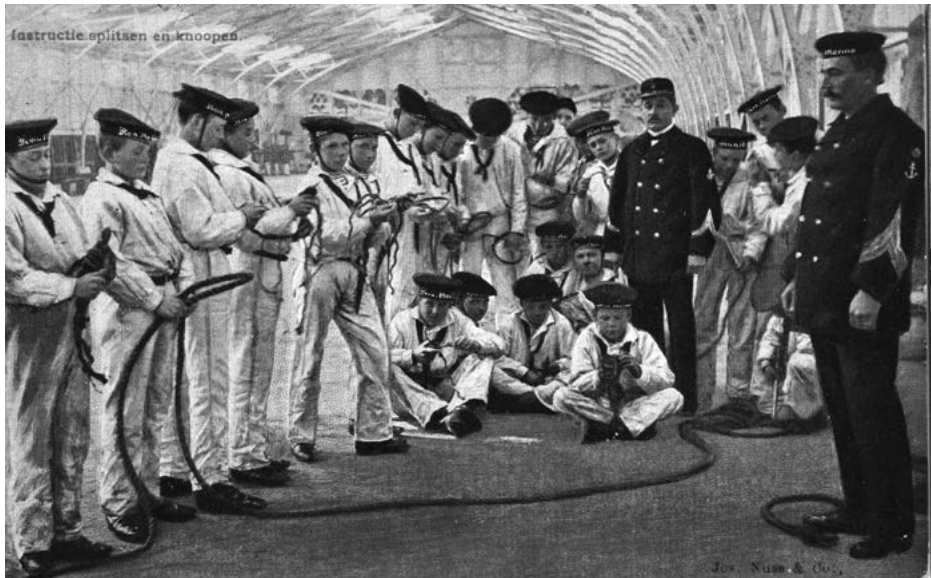
De Schout bij nacht *voornoemd* verklaart, dat de ontslagen (*) *matroos & klomp*
Henri Adriaanus van Velze zich de laatste twee jaren van zijn diensttijd onderscheiden heeft door
voortdurend goed gedrag en miladiden tot het des noodig verkiygen van hulp en bystand aan alle civiele en
militaire autoriteiten wordt aanbevolen.

Te *Amsterdam, den 15^{en} Juni 1905.*

Amsterdam

(*) Rang (stand), voornamen en naam.

21. Matrozen in opleiding volgen les in splitsen en knopen. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

22. Matrozen in opleiding leren roeien in Hellevoetsluis. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

23. Matrozen in opleiding enteren in het want. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

24. Een jongen in de rol van schildwacht. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

25. Eenmaal per week dienden de matrozen hun plunje te wassen. Ansichtkaart, uitgegeven door Jos. Nuss & Co, omstreeks 1908 (Marinemuseum, Den Helder).

‘Een kijkje in de binnenkamers van onze Marine’

Hoewel Nederland vanouds een maritieme natie was, bleken weinig inwoners bekend met het leven dat zeelieden leidden. Zowel het leven aan boord als het leven aan wal ontrok zich grotendeels aan de waarneming van de samenleving. Feitelijk verkeerde de zeeman in een maatschappelijk isolement. In dat opzicht bestond er geen verschil tussen de marine en de koopvaardij. Omstreeks de eeuwwisseling deed zich een kentering voor. Mede dankzij de pers maakte de samenleving kennis met het leven van zeevarenden. In 1899 publiceerde M.J. Brusse een serie bijdragen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die later werden gebundeld tot het boek *Van af- tot aanmonsterten. Het leven van den zeeman aan den wal*, dat maar liefst zeven herdrukken beleefde. Deze journalist beschreef op beeldende wijze het leven van de koopvaardijmatrozen in de havensteden Antwerpen, Amsterdam en Rotterdam. Om met eigen ogen te zien hoe het er in deze wereld aan toe ging, had hij zich vermomd als zeeman en vriendschap gesloten met de veel jongere Toon, die hem wegwijst maakte. Brusse toonde te beschikken over een scherp oog en een vaardige pen. Op een boeiende wijze deed hij verslag van de erbarmelijke omstandigheden waarin de zeelieden verkeerden. Aan wal waren zij veelal het slachtoffer van gewiekste huur- en slaapbazen, die de matrozen op allerlei manieren geld aftroggelden. Ook maakte de lezer kennis met vrouwen van lichte zeden die schepelingen probeerden te verleiden. Omdat de auteur de mensen die hij ontmoette zelf aan het woord liet, schetste hij een levensecht beeld van het zeemansbestaan. Tegelijk liet zijn relaas zich lezen als een felle aanklacht aan het adres van de landelijke en gemeentelijke overheden. De auteur hoopte dat ‘een frissche stroom van beschaving’ het zeemansleven zou doorwaaien. Daarom was het zaak dat ‘de muren van dat onbekende wereldje waar de zeeman af- en aanmonstert’ werden neergehaald.³ Het boek maakte indruk en wierp al snel vruchten af. Naar aanleiding van Brusse’s schrijven nam de Rotterdamse Kamer van Koophandel namelijk de nodige maatregelen die een einde moesten maken aan de bestaande misstanden.⁴

Het is niet onwaarschijnlijk – hoewel bewijzen daarvoor ontbreken – dat enkele matrozen zich door Brusse hebben laten inspireren. Zo deed ex-matroos Ewoud van Everdingen in 1902 – enkele jaren eerder was hij vanwege lichaamsgebreken uit dienst ontslagen – een boekje open over zijn tienjarige loopbaan bij de marine.⁵ In ongeveer vijftig bladzijden schetste hij de wereld van de marine, die hij van binnenuit kende. Hij beschreef hoe de schoolmeester met het vertellen van allerlei historische verhalen over het roemrijke maritieme verleden zijn belangstelling voor de marine had aangewakkerd. Naar zee, dat wilde de jonge Ewoud ook! Als bijna veertienjarige jongen meldde hij zich daarom in Leiden, waar hij de medische keuring met goed gevolg doorstond. Vervolgens verhaalde hij hoe het er op de Kweekschool voor Zeevaart aan toeging. Hoewel het onderwijs voor beginnelingen zeer leerzaam was, liet het veel te wensen over. Verschillende leermeesters traden dikwijls op ruwe wijze op, terwijl omgekeerd een deel van de jongens zich daarnaar ging gedragen. Op de *Admiraal van Wassenauer* bleek de situatie weinig anders dan in Leiden. Intussen was een kwart van de leerling-matrozen om uiteenlopende

redenen afgehaakt en had de dienst via de achterdeur verlaten. Toen Ewoud na de opleiding als lichtmatroos naar Indië vertrok, waren de omstandigheden evenmin gunstig. Aan boord bestond te weinig slaapruimte voor de bemanning, de voeding was vaak van slechte kwaliteit, de diensten werden als saai en eentonig beschouwd, terwijl officieren hun ondergeschikten weinig tactvol of soms zelfs hardhandig behandelden. Dat, zo stelde Van Everdingen, was de toestand bij de marine. Hij had niet willen overdrijven, maar kort wat punten willen aanstippen. Tegelijkertijd verontschuldigde hij zich tegenover zijn oud-collega's, die zich wellicht afvroegen: 'Is dat nu alles! Heeft de schrijver nu 10 jaren van zijn jong leven doorgebracht bij de Marine, om nu met zoo'n jammerlijk beetje ellende voor de dag te komen?' t Kon tienmaal erger. Het is veel erger!⁶

Met het schrijven van *Marine-toestanden. Ervaringen uit het marineleven* stond Van Everdingen een duidelijk doel voor ogen. Hij wilde zijn lezers uit de burgermaatschappij een klein inkijkje geven 'in de binnenkamers van onze Marine'. Blijkens de ondertitel had hij zijn geschrift 'ter overweging opgedragen aan alle ouders en opvoeders der jeugd'. De auteur hoopte dat opvoeders onderzoek zouden doen naar de werkelijke toestand bij de marine, alvorens zij hun zoon een dienstverband lieten tekenen. Omdat menig ouder over weinig kennis beschikte, wilde hij graag in deze behoefte voorzien en daarom had hij zich aan het schrijven gesteld.⁷ Het is niet geheel ondenkbaar dat de schrijver met zijn brochure een politiek doel voor ogen had. Het woord vooraf was namelijk geschreven door niemand minder dan de vrouw van SDAP-voorman Troelstra, Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer. Aanvankelijk had zij zelf het voornemen gehad een boekje over deze thematiek te schrijven, om op die manier een bijdrage te leveren aan de 'organisatie der jeugd', waarover uitvoerig gesproken was op het partijcongres van de SDAP in 1901 (zie ook hoofdstuk 8, pp. 247-248). 'Ik wilde een schets geven uit het leven van één dier kinderen, die op hun veertiende jaar, bekoord door de [sic] mooie uniform en de heerlijke verhalen die over het leven aan boord onzer oorlogsschepen in omloop zijn, binden voor de mooiste jaren van hun jonge leven. Ik wist het hoe diep hun dit dikwijls later berouwt – hoe ze het onzalige uur vervloeken waarop ze de eerste schrede op dezen ongeluksweg hebben gezet!⁸ Toen zij via Ewoud – hij onderhield enige tijd een liefdesrelatie met het nichtje van de sociaaldemocratische voorman en zijn vrouw, waardoor hij geregeld bij hen over de vloer kwam – vernam dat die hetzelfde voornemen had, liet zij het liever aan hem over.⁹ 'Schrijf het op. Precies zooals je 't ons vertelt – dan kan het niet anders, of 't zal ook anderen treffen, evenals het ons allen diep in de ziel grijpt', zo adviseerde zij hem.¹⁰

Korte tijd later verscheen een gelijksoortige brochure onder de titel *Het leven van een matroos door een marine-matroos. Ter overweging aan alle ouders en opvoeders der jeugd*. De onbekende auteur stond weliswaar hetzelfde doel voor ogen als Van Everdingen, maar zijn toonzetting was vol verbittering. 'Wij, de matrozen, zijn met ons eerste woord al ongepast, daarna brutaal en vervolgens insubordinair, en zoo zit de matroos klem, zoo vast, dat hij bijna niet in staat is zich te bewegen.'¹¹ Bovendien stak hij zijn socialistische zienswijze niet onder stoelen of banken. Hoe verschillend de toonzetting van beide auteurs ook was, beide brochures pasten binnen een genre dat de Amerikaanse historicus Tho-

mas Laqueur de *humanitarian narrative* heeft genoemd. In de strijd tegen bijvoorbeeld slavernij en kinderarbeid maakten verschillende hervormingsbewegingen halverwege de negentiende eeuw gebruik van verhalen waarin het lijden van slaven dan wel kinderen tot in detail beschreven werd. Dergelijke gruwelverhalen speelden in op de emoties van de lezer en droegen in belangrijke mate bij aan de mobilisatie van grote groepen mensen. De precieze vorm van deze verhalen varieerde weliswaar – het kon een roman, een pamflet of autopsierapport zijn – maar de schrijver was er in alle gevallen op uit het lijden, en soms zelfs het sterven, van de hoofdpersoon indringend te beschrijven, zodat de lezer zich met hem ging vereenzelvigen. De fysieke identificatie tussen lezer en hoofdpersoon was dikwijls zo sterk, dat er sterke compassie met het slachtoffer ontstond. Al lezende moest duidelijk worden dat het lijden van de hoofdpersoon eenvoudig voorkomen had kunnen worden wanneer op tijd was ingegrepen. Het verhaal verschaft met andere woorden inzicht in de oorzaken en gevolgen van dit lijden en riep op tot actie. Sterker nog: de lezer was daartoe moreel verplicht.¹²

Zowel Van Everdingen als de zich achter een pseudoniem schuilhoudende marinema-troos beschreven gedetailleerd wat hen overkomen was vanaf het moment van aan-neming tot hun ontslag uit dienst. Door allerlei voorvallen te beschrijven appelleerden zij uitdrukkelijk aan het rechtvaardigheidsgevoel van de lezer. Voor veel jongens was een loopbaan bij de marine een onbezonnen keuze geweest, een keuze die voortkwam uit kin-derlijke onwetendheid en waarvan velen nog altijd spijt hadden. Wanneer jongens door middel van voorlichting hiertegen in bescherming waren genomen, zo luidde de bood-schap, zou hun veel leed bespaard blijven. Uiteraard konden deze brochures gevolgen hebben voor de zeemacht en dat was nu precies de bedoeling. ‘Wanneer ik dus dit leven schets, zooveel mogelijk naar de waarheid, en hierdoor de toetreding in vermindering raakt, is dit natuurlijk mijn schuld niet, maar de schuld van hen, die zulke toestanden maken’, schreef een van beide brochureschrijvers.¹³

Binnen de marine was het een geheel nieuw verschijnsel dat schepelingen in de open-baarheid van zich lieten horen. Veel zeeofficieren wisten zich dan ook niet goed raad met het bestaan van de Matrozenbond en *Het Anker*. Een groot deel van hen was het zelf nau-welijks gewend in het openbaar van gedachten te wisselen met collega-officieren over militaire kwesties, laat staan dat zij het konden accepteren dat de varengasten in het openbaar hun mening ventileerden. Toch was in de loop van de negentiende eeuw heel geleidelijk zoiets als een militaire ‘debatcultuur’ ontstaan. Zo hadden verschillende mi-litaire tijdschriften het licht gezien, waarin een klein aantal officieren hun zienswijze voor een groter publiek uiteenzetten. Toen een deel van de legerofficieren zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw ging bekommeren om het lot van de dienstplich-tige soldaat, bleef het binnen de marine opvallend stil.¹⁴ De noodzaak over misstanden te schrijven was veel minder groot dan bij het leger. Een verklaring ligt voor de hand: Janmaat stond fysiek grotendeels buiten de samenleving: hij zat op zee, in Indië, of hij was gestationeerd in het verre Den Helder, in Amsterdam, Hellevoetsluis of Vlissingen. Betrekkelijk weinig Nederlanders waren daardoor op de hoogte van het leven op de oor-

logsschepen. Met het leger daarentegen maakte de samenleving op een veel directere wijze kennis. Elk jaar werd een nieuwe lichting dienstplichtigen onder de wapenen geroepen. Omdat het leger over veel garnizoenen verspreid lag, werden burgers daarnaast van nabij geconfronteerd met de schaduwzijden van het kazerneleven. Verschillende legerofficieren voelden zich daarom geroepen in het openbaar te reflecteren op de kritiek die burgers over de ‘kazerne-toestanden’ naar buiten brachten, hetzij ter verdediging, hetzij tot verandering. Zolang er over misstanden op de vloot geen publiciteit was, vonden marineofficieren het niet nodig de vuile was buiten te hangen, noch het bestaande personeelsbeleid te bekritisieren dan wel te verdedigen. Slechts een enkeling liet een kritisch geluid horen, zij het vaak anoniem.

‘There is something rotten in the navy’

Aan het begin van de twintigste eeuw was er één persoon die wel openlijk de vinger op de zere plek durfde te leggen en dat was de al vaker genoemde kapitein-ter-zee Van Rossum.¹⁵ Sinds de jaren negentig liet hij in woord en geschrift geregeld van zich horen, waarbij hij vaak fel van leer trok. Van Rossum toonde in het bijzonder belangstelling voor het militair recht. Hij was van mening dat de moderne marinematroos als een denkend en welwillend mens moest worden behandeld, wat betekende dat officieren hun ondergeschikten anders behoorden te bejegenen dan zij doorgaans deden. Daarover publiceerde hij in allerlei juridische bladen en het *Marineblad*. Van Rossum, die zich later in vrijzinnig-democratische kringen zou begeven, hechtte veel waarde aan een open en vrij debat. Discussies over gevoelige onderwerpen mochten naar zijn overtuiging niet binnenskamers blijven, maar dienden te worden gevoerd in de publieke ruimte.¹⁶ Dat die opstelling soms tot heftige confrontaties kon leiden, ondervond hij aan den lijve, bijvoorbeeld met de gepensioneerde viceadmiraal MacLeod, die bekend stond om zijn conservatieve opvattingen en duidelijk niet van openlijke kritiek was gediend.¹⁷ Ook in andere opzichten toonde hij zich een buitenbeentje. In de zomer van 1902 sprak hij openlijk zijn steun uit voor matroos Willem Meijer. Deze was door zijn commandant veroordeeld tot veertien dagen provoost omdat hij zijn commandant had aangesproken op de wijze waarop deze enkele van zijn collega-matrozen had bestraft. Van Rossum zou daarover hebben gezegd dat Meijer in deze situatie militair gezien ongelijk had, maar dat hij ‘menselijk en zakelijk gezien’ wel gelijk had.¹⁸ In dat licht moet eveneens een tweetal artikelen uit 1902 worden gezien, waarin de kolonel het algemene personeelsbeleid van de marine bekritiseerde. De bestaande ontevredenheid was zijns inziens niet te wijten aan de matrozen of hun bond, maar aan het beleid van de marineleiding zelf.¹⁹ Was de keuze om over het personeelsvraagstuk te publiceren op zichzelf genomen al opmerkelijk, nog opvallender was het dat hij hiervoor ook het liberaal-culturele tijdschrift *De Gids* tot platform verkoos.

Van Rossums oordeel loog er niet om. Het ontbrak de Nederlandse zeemacht aan een consistente beleidsvisie. Ofschoon het personeel ‘de gewichtigste factor van eene oorlogsmarine’ behoorde te zijn, handelde de marineleiding daar op geen enkele wijze

naar.²⁰ De marine liet zich meeslepen in een internationale wapenwedloop en schafte daardoor schepen aan die niet pasten bij de haar opgedragen taken. Door de fixatie op het materieel – de marine zocht naar het ‘schaap met de vijf pooten’ – was het personeel het spreekwoordelijke kind van de rekening geworden. Hun belangen werden stelselmatig verwaarloosd.²¹ Volgens Van Rossum beschikte de zeemacht structureel over te weinig personeel. Op papier leek de totale personele sterkte wellicht nog wat, maar in werkelijkheid was de situatie een stuk minder rooskleurig. Naar eigen schatting behoorde ruim 20% van het totale personeelsbestand tot de zogeheten ‘non-valeurs’, oftewel officieren, onderofficieren en manschappen die om uiteenlopende redenen, zoals ziekte, arrest of verlof, niet inzetbaar waren. De marine leefde met andere woorden boven de toppen van haar kunnen. Het was stuitend dat de marineleiding de afgelopen 25 jaar had verzaakt een permanente oplossing te zoeken voor de chronische personeelstekorten, die zich afwisselend voordeden in alle rangen en standen. In plaats daarvan werden schepelingen voortdurend verplaatst om de bemanningslijsten van de afzonderlijke schepen voltallig te krijgen. Verder trachtte zij het tekort in het ene dienstvak op te lossen door personeel uit andere dienstvakken om te scholen.²² Op de korte termijn boden deze beleidskeuzes een oplossing, op de lange termijn echter niet. De overplaatsingen veroorzaakten immers nieuwe tekorten, zonder dat de oude tekorten daadwerkelijk werden aangepakt. De marine deed daardoor een onevenredig zwaar beroep op haar personeel.²³ De bemanning voelde zich uitgemolken door het vele werk dat zij moest verrichten, werd ontevreden en verliet na afloop van het dienstverband de marine. Dit alles maakte het grote verloop onder het personeel heel begrijpelijk.²⁴ De zeemacht verkeerde kortom in een vicieuze cirkel.

In zijn bijdragen legde Van Rossum voor het eerst een verband tussen thema's als het personeelsbeleid van de marineleiding, het gebrek aan mankracht en de erbarmelijke omstandigheden aan boord. Naast de vele overplaatsingen, die weinig stimulerend werkten voor de ambitie, zocht hij de oorzaak van het voortdurende personeelsverloop bij allerlei misstanden op de vloot. De gages waren gering, de werkdruk lag ongekend hoog, aan boord waren de hygiënische omstandigheden slecht en leefde men dicht op elkaar, het tropische klimaat in Indië sloopte het fysieke gestel van de bemanning en tot slot toonde het marinebestuur weinig belangstelling voor de persoonlijke belangen van het personeel. Dat het scheepsvolk ‘ontevreden, prikkelbaar en onverschillig’ was en vrijwillig de marine verliet, mocht dus allesbehalve een verrassing heten.²⁵ Problemen met het fysieke en morele gehalte van het personeel had de marineleiding bovendien geheel aan zichzelf te wijten, stelde Van Rossum onomwonden vast. Geheel nieuw was deze constatering niet, want enkele jaren eerder had ook de officier van gezondheid B.L. van Albada erop gewezen dat schepelingen al op jonge leeftijd ouderdomsverschijnselen vertoonden. Tijdens een bezoek aan het marinehospitaal te Willemsoord was hem opgevallen dat veel matrozen een ouder voorkomen hadden dan op basis van hun leeftijd mocht worden verwacht. De belangrijkste oorzaak was ongetwijfeld dat jongens ‘in de puberteitsjaren’ naar de tropen vertrokken – en dat was onmiskenbaar een gevolg van het bestaande per-

soneelstekort – en daar blootstonden aan tal van gezondheidsrisico's. De marinearts stelde daarom voor alle Nederlandse matrozen onder de 23 jaar in Indië te vervangen door Indonesische, of zoals de tijdgenoot ze noemde: 'inlandse', schepelingen. Ondanks een uitdrukkelijke oproep daartoe, riep zijn artikel geen enkele respons op.²⁶

In zekere zin volgde Van Rossum dezelfde gedachtegang. Net als Van Albada wilde hij paal en perk stellen aan het grote aantal adolescenten dat bij de marine diende. Om deze problematiek te doorbreken moest de marineleiding haar ambitieniveau bijstellen en de omvang van de vloot terugbrengen tot de beschikbare hoeveelheid personeel. Waar Van Albada het rekruteringsvraagstuk verder had laten rusten, kaartte Van Rossum dat onomwonden aan. Ter bestrijding van het personeelsgebrek richtte de marineleiding zich naar zijn mening te eenzijdig op de rekrutering en opleiding van jongens in de leeftijd van 14 of 15 jaar, terwijl zij fysiek gezien ongeschikt waren voor het zware matrozenwerk. Jongens tussen de 18 en 22 jaar moest men daarentegen hebben! Bovendien kwamen de zeestrijdkrachten vanwege het gebruik van lange dienstverbanden, die hij moreel verwerpelijk noemde, moeilijk af van zogeheten lastposten:²⁷

'Tot het verleenen van ontslag op grond van slecht gedrag wordt eerst zeer laat overgegaan, in den regel niet voordat zulk een kind door vele en zware straffen, soms gevangenisstraf, volmaakt bedorven is. Veel te veel wordt vergeten, dat een goed burger daarom nog wel een weinig geschikt militair kan wezen en... dat de verbintenis een geheel vrijwillige is. Door geen rekening te houden met den leeftijd, waarop die verbintenis (door de ouders!) wordt aangegaan, krijgt deze het *cachet van zielverkoop*.'²⁸

Met die beladen term stelde Van Rossum de werving op één lijn met de verderfelijke ronselfraktijken uit de zeventiende en achttiende eeuw.

De kritiek op het rekruteren van jonge jongens was niet nieuw, wel de wijze waarop het commentaar werd geuit. Zoals in het tweede hoofdstuk beschreven, leerden alle kandidaat-matrozen sinds 1876 de fijne kneepjes van het zeemansvak op de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden, waarna zij verder werden gevormd op één van beide opleidingschepen. Hoewel deze methode van meet af aan omstreden was, bleek zij aanvankelijk een succesvol instrument om het personeelsbestand van onderaf op peil te houden. Het opleidingsschip voorzag lange tijd in een duidelijke behoefte. Tussen 1880 en 1894, het jaar waarin de opleiding een belangrijke reorganisatie onderging, vonden jaarlijks 316 jongens de weg naar het oorlogsschip. In eerste instantie waren de wervingsresultaten gunstig; het aanbod oversteeg de vraag.²⁹ In het laatste decennium van de negentiende eeuw namen de zorgen evenwel toe: de aannemingscijfers liepen terug, terwijl het verloop onder het marinepersoneel toenam. Het blijft gissen wat de reden van deze tanende belangstelling voor de marine was. Wellicht speelde de afschaffing van de welkomstpremie in 1894 hierbij een rol, maar met zekerheid is dat niet vast te stellen. Een andere mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat aan wal voldoende werk voorhanden was. Volgens de commandant van de Directie der Marine te Amsterdam was de toeloop van jongens in

ieder geval geheel afhankelijk 'van sociale toestanden in verband met de vooruitzichten bij de Marine'.³⁰ Dat zou tevens de reden zijn waarom schepelingen de marine na afloop van het eerste dienstverband vaarwel zegden. Het vertrek geschiedde in de meeste gevallen op eigen initiatief of was het gevolg van langdurige dienst.³¹ Hoewel het rekruteren van jongens feitelijk een noodoplossing was, had minister Taalman Kip halverwege de jaren zeventig een praktijk geïnstitutionaliseerd die het imago van de marine steeds zwaarder ging belasten.³² De samenleving was sindsdien immers ingrijpend veranderd.

Spoedig bleek dat Van Rossum niet alleen stond in zijn oordeel. Op 15, 16 en 17 april 1903 verscheen in het *Algemeen Handelsblad* een drietal artikelen waarin de oud-marineofficier J.B.A. Jonckheer het rekruteringsstelsel van de marinematrozen tegen het licht hield. Hoewel de auteur zijn artikelenreeks al enige tijd gereed had, wachtte hij met zijn publicatie tot het moment dat hij een betrekking buiten de marine had aanvaard.³³ Pas nu hij werkzaam was in de rederijwereld en niet langer onder de krijgstuicht viel, durfde hij zijn bezwaren te publiceren. Jonckheer noemde de werving van veertienjarige jongens volstrekt achterhaald en moreel verwerpelijk. Hij verweet de marine te veel in het verleden te leven. Ondanks het gebruik van moderne oorlogsschepen, lag de nadruk in de opleiding nog altijd op tuig- en zeilexercitie. In vroeger tijden was het aannemen van jongens op jeugdige leeftijd 'rationeel' geweest, omdat het werken met tuigage en zeilen jarenlange oefening vereiste. Op de huidige pantserschepen achtte hij deze langdurige oefening niet langer doelmatig. De opleiding gaf bovendien een verkeerd beeld van wat een matroos op moderne oorlogsschepen kon verwachten. Vroeg of laat zou dat tot teleurstelling leiden bij de jongens, die volgens Jonckheer theoretisch goed onderlegd waren, maar niet in staat bleken aan boord fysiek zwaar werk te verrichten. 'Op onze tegenwoordige schepen is geen plaats voor kinderen, mannen moeten wij hebben.' Mannen welteverstaan die in staat waren het geschut te bedienen en met machines konden omgaan.³⁴

Jonckheer viel in het bijzonder over het feit dat jongens in de leeftijd van dertien of veertien jaar gedwongen werden 'een onherroepelijk contract' van twaalf jaar te tekenen, zonder dat zij voldoende besef hadden van de aard van het matrozenberoep of op de hoogte waren van de ontberingen die hen bij de marine te wachten stond. De oud-zeeofficier vond de motieven om het stelsel te handhaven van 'bedenkelijke aard' en 'uit moreel oogpunt te veroordelen'. Op het Departement van Marine leefde in zijn beleving de vrees dat jongens op oudere leeftijd niet meer te verkrijgen zouden zijn. Was die bewering daadwerkelijk waar, dan gold dit als hét bewijs dat 'there is something rotten in the navy' en dat de levensomstandigheden van de marinematroos dringend verbetering behoefden.³⁵ De schrijver riep de marineleiding op te breken met de bestaande toestanden en het personeelsvraagstuk ernstig onder ogen te zien. Het liefst zag hij dat de zeemacht haar matrozen uit de zeemilitie ging rekruteren, waar doorgaans vooral jongens dienden die afkomstig waren uit de visserij en de binnenvaart. Bij wijze van proef stelde hij voor diegenen die hun eerste oefeningsperiode vervuld hadden een contract van vijf jaar aan te bieden tegen een premie van 600 tot 1000 gulden.